

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ КАФЕДРАСИ

Иброҳим Ғафуров

ТАРЖИМОНЛИК МУТАХАССИСЛИГИГА КИРИШ

Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университетининг Илмий кенгаши
томонидан ўқув қўлланма сифатида нашр этишга тавсия этилди.

Тошкент-2008

Гафуров, Иброхим

Таржимонлик мутахассислигига кириш: ўқув қўлланма / И.Гафуров; Масъул муҳар. О.М. Мўминов; Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари ун-ти, Таржима назарияси ва амалиёти кафедраси. - Тошкент: Мехридарё, 2008. - 118 б. – Б.ц.

ББК 81.2-7

397-1988/2008

Масъул муҳаррир: ф.ф.н.доц. О.М. Мўминов

Такризчилар: ф.ф.н.доц. Н.М. Қамбаров
ф.ф.н.доц. М.С. Саидова

Мазкур ўқув қўлланма Давлат Таълим Стандартининг ва Таржима мутахассислигига кириш фани намунавий ўқув дастури, ишчи ўқув дастурига мувофиқ тайёрланган. Қўлланмадаги мавзулар ўқув режасида 16 соатга мос равишда тузилган.

Ушбу ўқув қўлланма олий ўқув юртлирининг таржимонлик факультетлари талабалари учун мўлжалланган. Муаллифнинг бу китоби биринчи мартаба яратилган ўқув қўлланма бўлиб, қўлланмадаги мавзулар муайян изчиллик билан, бобларда ва бўлимларда ёритилган. Ўқув қўлланмада ҳозирга фан ютуқлари, олимларнинг ва буюк таржимонларнинг фикр мулоҳазалари ўз аксини толган. Мавзуларнинг кетма – кетлиги ва узвийлиги таъминланган. Бир мавзу иккинчи мавзунинг тўлдириди ва такомиллаштиради.

Талабаларга миллий истиқлол госясини сингдириш асосий масала эғиб олинган. Ўқув қўлланма талабаларнинг ёшига ва билим даражасига мувофиқ. Мазкур ўқув қўлланма талабаларни таржимонлик касбига йўналтиришни асосий мақсад қилиб қўйган.

Настоящее пособие написано в соответствии с Государственным Стандартом Образования и типовой учебной программе «Введение в специальность переводчика» и рабочим планом. В учебном плане для «Введение в специальность переводчика» отведены 16 часов.

Данное учебное пособие предназначено для студентов переводческих факультетов Высших учебных заведений. Это пособие издается впервые и с соблюдением прилежательности идей. Оно включает в себя научные достижения по теории и практики перевода и точки зрения выдающихся учённых – переводчиков.

Воспитание в духе национальной идеи независимости является основной целью настоящего пособия. Эта книга учитывает уровень знания студентов и направлена на развитие переводческих способностей.

The present manual was written in accordance with the State Education Standard and educational program on Introduction to the translation speciality.

This book is designed to the students of faculties of higher educational establishments. It is published for the first time and it includes the scientific achievement of the theory and practice of translation and valuable points of views of outstanding scientists, translators.

Education on the national ideas of independence is the main task of this book. This manual takes into the consideration the level of the student's knowledge and it is directed to the development of their translation abilities.

Мундарижа

Сўз боши.....	4
1. Таржимон роли.....	5
Таржимон мутахассислиги.....	5
Таржимон тушунчаси	8
Таржима концепцияси ва стратегияси.....	9
2. Таржимон маҳорати.....	17
Таржима санъати ва таржимонлик маҳорати.....	23
Аслиятга яқинлик. Таржимада аниқлаштириш.....	26
Таржимада ноёб сўзларни қўллаш.....	30
Мақоллар, маталлар, образли иборалар, таржимада мослик.....	39
Таржимада тасаввур ва фантазия.....	41
3. Таржимон услуби.....	57
Таржимон ва жумла.....	57
Талкин ва тафсир.....	59
Таржима – миллий тилнинг бойиши.....	63
Таржима диалектикаси. Таржимада динамизм.....	86
Прагматик аспект ва потенциал.....	97
4. Таржимонлик фаолияти.....	106
Таржима – ижодий ҳамкорлик. Таржима психологияси.....	106
Ўзбекистонда таржимашунослик.....	114
Тавсия этилган назарий адабиётлар.....	118

Сўз боши

Таржимачилик халқлар ўртасидаги маданий, ижтимоий, дўстлик, тотувлик, яхши қўшничилик алоқалари ва муносабатларини йўлга қўйиш, мустаҳкамлаш, тараккий эттиришга хизмат қилади. Таржима орқали умуминсоний кадриятлар кенг ва чуқур томир отади, инсониятни янги тараккийёт поғоналарига олиб чиқади.

Таржима орқали халқлар ўртасида яхши ният, ақл – идрок, тинчлик устувор бўлади. Ўзбекистонда таржимачилик ва таржимон касби, фаолияти узоқ тарихга эга. Таржимон мутахассислиги фаолиятисиз ҳозирги замон ҳаётини дунё миқёсида тасаввур қилиш кийин. Қўлланма талаба йигит – кизларни замонамизнинг энг муҳим соҳаларидан бири – таржимонлик мутахассислиги ичига олиб киради.

Таржима тарихи, назарияси, амалиётининг энг муҳим соҳалари ҳамда муҳим масалалари билан яқиндан таништиради. Атоқли таржимонларнинг улкан ижодий тажрибалари таҳлили ҳамда тадқиқи воситасида таржима санъатининг динамик ва диалектик қирралари очилади.

1. ТАРЖИМОН РОЛИ

Таржимон мутахассислиги

Эранга билик дегандай, азалда биликдан таржима тугилди. Азалдан таржима билик, яъни маърифат билан қўлма-қўл, кадам-бакадам юради.

Сўзловчи нутки, муаллифнинг асари, турли ҳужжатлар ва маълумотларни бир тилдан иккинчи тилга ўгириш ёки ўтказиш, бошқа тилга уларни тушунарли қилиш таржима деб аталади.

Таржиманинг асл мақсади – нутқлар, асарлар, муомалалар, ҳужжатлар, маълумотларнинг бошқа тил эгаларига тўла тушунарли бўлиши орқали ранг-баранг инсоният маданиятларининг ўзаро яқинлашувидан иборатдир.

Таржима натижасида бошқа тил ёки тилларда аслият билан тенг кучга, тенг ҳаққа, тенг ҳаракатга эга бўлган матнлар юзага келади.

Таржималар орқали маълум бир халққа дахлдор маданият, маърифат, тарих, илм-фан, сиёсат, ижтимоий ҳаёт, адабиёт ва санъат, техника ходисалари бошқа тилларда сўзлашувчи халқларга ҳам таниш бўлади.

Таниш бўлиш орқали тушуниш, тушуниш орқали яқинлик, дўстлик, биродарлик, ҳурмат қилиш, кадрлаш тугилади: маданий-иқтисодий, қариндош-уруғчилик алоқалари, муносабатлари изга тушади. Бундай халқаро тил алоқаларининг интенсифлашиши натижасида турли миллатга мансуб халқлар тарихан вужудга келган, юксак даражада шаклланиб етган ранг-баранг миллий, этник тилларнинг гўзалликлари – ифода, тасвир, баён имкониятларидан баҳраманд бўладилар. Ранг-баранг тиллар ўзаро коммуникатив алоқалар туфайли янги сифатлар, янги воситалар билан қўшилиб, бойиб боради. Дарёлар қўшилиб, денгиз бўлгандай, денгизлар тутшиб океан туғилгандай.

Халқлар бир-бирларидан узоклашиб эмас, бир-бирларига яқинлашиб, ҳамкорлик қилиб раванк топадилар. Яхши, муносиб ҳаётга эришиб, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга муяссар бўладилар.

Инсоният тараққийет йўлининг ва тараққийет жараёнларининг марказида таржимонлар турадилар. Таржимонларни халқлар ўртасидаги алоқларнинг элчилари деб аташ мумкин. Яқинда жаҳон ҳавфсизлиги бўйича Мюнхенда ўтган йирик халқаро анжуманда раислик қилувчи сўзининг охирида таржимонларга мушкул, гоётда мураккаб иш – кизғин, оғир фикр алмашувларни муваффақиятли олиб борганликлари учун алоҳида миннатдорлик билдирди. Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги замонда бундай улкан, ўта маъсулиятли халқаро ва давлатлараро анжуманларда таржимонларнинг меҳнати катта аҳамиятга эга. Шу маънода таржимон, таъбир жоиз бўлса, элчининг ёнидаги элчи, дипломатнинг ёнидаги дипломат, сиёсатчининг ёнидаги сиёсатчи, адибнинг ёнидаги адибдир.

Таржимон сўзлар ва фикрларни шунчаки сўзма-сўз хиҷжалаб ўгириш билан чекланмайди. У сўзлар тагидаги маънолар, тарихлар, муддаоларнинг маъзани чақади ва шундай катта меҳнат натижасида ўша нутқ ёки ўша асарни бошқа тил эгаларига тушунарли қилади. Зарурат тугилганда, матнга шарҳлар беради, уни изоҳлар билан таъминлайди.

Халқаро анжуманларда таржиманинг ўйнаётган роли ҳамда вазифасига диққат билан эътибор берсангиз, таржима ҳозирги дунёда глобаллашув ходисаси, глобаллашувга хизмат қилаётган соҳа эканлигига тўла ишонч ҳосил қиласиз.

Таржима алоқа воситаси. Таржима воситасида дунёдаги турли халқларнинг маданиятлари бир-бирига яқинлашади ва ўзаро таъсирланиб, бойиб, чуқурлашиб боради. Дунё маданияти унда яшовчи ҳар бир халқнинг маданияти ютуқлари ҳамда ўзига ҳосликларидан ҳосил бўлади.

Таржима дунё мамлакатлари маданиятлари, илм-фани, иктисодининг ҳамкорлиги жараёнлари марказида туради. У тўла маънода шу ҳамкорлик жараёнларига воситачилик қилади. Унинг тиллар аро воситачилиги маданиятлар аро воситачилик мақомига кўтарилади. Аваз Ўтар ўгли "тил воситаи робитаи оламиёндин", деган теран фикри айтган эди. Тилни қурол

қилиб ишлайдиган таржимон ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Яъни: таржима воситаи робитаи оламиёнدير.

Таржима инсоният тарихида шунчалар катта салмоқли ўрин тутати. Таржимоннинг жамиятдаги ўрни ҳам шундан келиб чиқади.

Таржимоннинг жамиятдаги, инсонлараро муносабат ва муомалалардаги ўрни ҳамда вазифасини белгилаганда, унинг тиллар аро ва маданиятлар аро воситачи эканлигига алоҳида ургу берамиз. Таржимон шунчаки курук воситачи эмас, у айнан *ижодкор воситачидир*. Унинг меҳнати *ижодий меҳнатга* киради. Ижодий меҳнат деганда таржимоннинг таржима матнини яратишини назарда тутамиз. Тўғри таржима матнини бунёд қилиш таржимоннинг биринчи галдаги вазифасидир. Шундан таржиманинг предмети бу - таржима матни деган хулосага келамиз.

Таржимон тиллар ва инсон ғоялари ўртасида туриб, уларнинг бошқа тилларга тушунарли, яқин, ҳамоҳанг бўлишига интилади.

Таржиманинг сифати, унинг алоқага тўла маънода яроқлилиги таржимон маданиятининг даражасига боғлиқ.

Таржимон маданияти дейилганда биз инсоний маънавий етуклик билан бир қаторда бир неча тилларни чуқур эгаллаган, тиллар аро ҳамкорликка хизмат қиладиган, тил софлиги, фикр теранлиги, талқин ҳаққонияти, аслиятга нисбатан ҳолис турадиган зиёли инсонни тушунамиз.

Таржимон маданияти қуйидаги хусусиятлардан ҳосил бўлади:

- тил борасидаги билимининг кенглиги
- тилнинг софлиги
- интеллект /фикр/ теранлиги ва кенглиги
- талқин /интерпретация/ ҳаққонияти ва фаросати
- аслиятга ҳолислик ва муҳаббат.

Таржимон маданиятининг бешта белгиси ўз ичига шуларни олади. Албатта, бу ўзак хусусиятлар атрофида яна бошқа зарур белги ва хусусиятлар ҳам жамланиб бориши, илдиз отиши, тармокланиб кетиши мумкин. Таржимон

маданиятининг бойлигини арифметика кўрсаткичи эмас, ҳаёт, инсоний лаёқат, малака ва қолаверса кучли ижодкорлик иродаси белгилайди.

Таржимон тушунчаси

Таржимон касби ва меҳнати жаҳон маданиятлари тараққиётида, уларнинг ўзаро ҳамкорлик қилишида алоҳида ўрин тутади.

Жуда қадим замонлардан бошлаб инсониятнинг савдо, иқтисодий алоқаларида тил билиш, тил ўрганиш, сўзларнинг маънолари ва маъноларнинг доираларини аниқлашда, тилни алоқа, муомала, мулоқот қуролига айлантиришда тилмочлар, (оғзаки таржимонлар), ижодкор таржимонларга жуда катта эҳтиёж тугилган. Мисол учун биргина “сора” деган сўзни олайлик. У жуда қадимги семит тилида мавжуд. Ҳозирги дунёнинг қарийб барча тилларига бу сўз “Таврот”, Иброҳим алайҳиссалом тарихи, мусулмон адабиётлари орқали атоқли исм тарикасида кириб, кенг ёйилган.

Аёлларга яхши ният қилиб, “Сора” деган исм қўядилар. Хўш “Сора” нима дегани? Қадимги семит ва хурр тилларида у “шаррату” тарзида бўлган ва “малика” деган маънони билдирган. “Шаррату” бошқа тилларга ва жумладан мусулмон халқлари тилларига “Сора” бўлиб ўтган. Инглизлар уни “Сара” дейдилар. “Сар” – “бош”, халқнинг боши, подшоҳи. “Цар”, “чор”– деган сўзлар ҳам подшоҳ маъносида. Сарнинг бош маъносидан малика маъносига уйғунлик билан кўчишини кўрдингизми? Ёки “ибри” деган сўзнинг эврилишларига назар ташлайлик. Симнинг чеварасининг исми Эбер бўлган экан. “Эбер – Ибри – дарёдан кечиб ўтиш” маъносини билдираркан. Дарё орти – “ибри” дейиларкан. Дарё ортидан, яъни Фурот дарёсининг нариги томонидан келган кишиларни қадим-қадимларда ибри дер эканлар. Славян халқлари уни “еврей” деб талаффуз қилганлар ва шундай ўзлашиб кетган. Эрамиздан аввалги XVI – XIV асрларда юқори Месопотамиядан Фурот орқали Сурия / Шом / чўлига кетган қабилалар ҳам “ибри” деб аталган ва бу сўз кишиларнинг жуда қўп атоқли отларига айланган. Юзлаб, минглаб

шу каби сўзлар ва тушунчалар, атоқли отлар, атамаларнинг хурр халқлари тилидан, дейлик, хетт халқлари ва ундан семит халқлари ва ундан сўғд, кипчоқ, хазар, славян халқлари тилларига кириб келиши факат ва факат таржималар ва таржимонларнинг саъйи-ҳаракатлари, ижодий кашфиётлари натижасидагина мумкин бўлган. Булар ҳақида кўпдан кўп тарихий китоблар хабар бериб ўтади.

Ўзбек тилида узок қадимдан “тилмоч” деган сўз мавжуд. У бошқа туркий халқларнинг лугат бойликларида ҳам акс этган. Тилмоч – тил биладиган, тил ағдарадиган киши дегани. “Тилмоч” – таржимон сўзига қараганда қадимийроқ. Таржима ва таржимон сўзлари истеъмолга киргандан сўнг “тилмоч” таржимондан фаркланадиган бўлди. “Таржима” ва “таржимон” кўпроқ ёзма маданиятга дахлдорлик маъносида фаркланди. Таржима – қайта яратиш, қайтариш маъносини билдиради. Шоир Чўлпон тилимизга “таржимачи” деган тушунчани олиб кирган.

Илк давлатларнинг дунёга келишидан бошлаб то ҳозирги кунгача таржимонлар давлатлараро дипломатик муносабатлар ўрнатилиши, мустақкамланишига хизмат қилганлар. Халқларнинг бир-бирларини билишлари, тушунишларига қимматли хиссаларини қўшганлар.

Таржима концепцияси ва стратегияси

Буюк сўз санъаткори Алишер Навоий устози Абдурахмон Жомийнинг авлиёлар ҳақида ёзган «Нафахот ул-унс мин хазаротул -қудс» деган асарини у ёзилгач, йигирма йил ўтгандан сўнг таржима қилди. Шуниси ажойибки, бу асарни ёзиш ғоясини Жомийга Алишер Навоийнинг ўзи берган ва уни бунга рағбатлантирган эди / “жамъу тартибининг боиси бўлдум”/.

Навоий Жомий китобини нима учун шунча вақтдан сўнг таржима қилишга киришганлигини шундай баён қилади:

«Хотирга кечмишким, агар саъй қилсам, бу китобни турк тилига таржима қила олгаймун ва ул дақойиқу мушкулотни равшанроқ алфоз ва очуқроқ

адо билан ўтқара олғаймун?» - деб мутааммил эрдим» /Алишер Навоий. Йигирма томлик Асарлар, том 17, “Фан”, 2001 йил, 12 бет/.

Таржима назарияси дарсликларида таржима концепцияси ва стратегияси тўғрисида кўп яхши фикрлар баён этилади. Концепция ва стратегия тўғрисидаги назарий хулосалар куруқ ерда пайдо бўлмаган. Улар узок замонлар таржима амалиётини ўрганиш натижасида туғилган универсал аҳамиятга молик фикрлар. Таржимон концепциясига доир асарни тушуниш, англаш, унга таржима йўлини топиш билан боглиқ фикрлар мана шу Навоийнинг сўзларида канчалар муҳим аҳамиятга эгаллигини кўрсатиб туради.

Авалло Навоийдек даҳо адиб ва мутафаккирнинг ўзи ғоясини ўз устозига берган, асарни таржима қила олармикиман, деб ўйланиб тургани диккатга сазовор. Шундай кишилар бор: истаган нарсани истаганча таржима қилиб ташлашга ўзларини қурбли ва ҳақли деб биладилар. Таржимага “оёқнинг учи билан” қилиб ташласа бўладиган жуда осон иш, деб менсимай қарайдилар ва қиладиган таржималари ҳам шу менсимаслик ва ўта хурматсизликни тўла акс эттириб туради. Навоий эса араб ва форс, кўхна турк, уйгур, туркман тилларини мукамал даражада билган ва ёзган адиб – Жомийнинг асарини таржима қила олармикиман, деб йигирма йил ўйланиб, ўзини бу катта ижодий ишга чоғлайди, бугунги тилимиз билан айтганда, ўзини тайёрлайди. Таржимага жуда катта масъулиятли иш деб қарайди. Навоийнинг бу маданияти ниҳоятда ноёбдир. Навоий ўз тараддудининг боисини баён қилади: Жомийнинг китоби жуда нозик фикрларга тўла, уларни ўз она туркий тилида тушунарли, таъсирчан айтиб бериш осон эмас. Бунинг учун равшан сўзлар ва очик услуб, яъни “адо” лозим деб чамалайди. Бу Навоий-таржимоннинг асл концепцияси. У концепция нималигини яхши ифодалайди.

Алишер Навоий бу ерда равшан алфоз /сўзлар/ ва очик адо /услуб/ деган тушунчаларни қўллаб бадий таржиманинг муҳимдан муҳим жиҳатларини тилга олади. Таржима учун равшан сўз ва очик, яъни ўқиган одам тушунадиган услуб канчалар зарур! Навоий шу сўзларда ўзининг таржимага

бўлгай талабларини ҳам ифодалаб ўтгандай бўлади. Таржима учун ўз бадий эстетик принципини белгилаб олади. Кейинчалик таржима принциплари мана шундай улуг намуналар орқали аёнлашди.

Равшан сўз ва очик услуб ҳақидаги тушунча бугун таржима назариясининг бутун магзини ташкил этади. Барча коидалар ва меъёрлар шунга келиб туташади.

Навойи бу асарнинг таржимасини айтилганидек, йигирма йил кўксига тугиб юрган, йигирма йил бунинг учун керакли материаллар тўплаган - катта тайёргарлик кўрган. Шарқ ислом мутасаввифлари /сўфий донишмандлар ва файласуфлар/ ҳаётлари, фаолиятлари, ижодларини ўрганиб чиққан, зарра - зарралаб факт-маълумотлар йиққан.

У ўзи ният қилган ишнинг қанчалар азимлиги ва душворлигини яхши тасаввур қилган. Таржима концепцияси устида узок бош котирган. Ҳар томонлама изланишлар олиб борган.

Навойи тараддулларининг, албатта, ўз аниқ сабаблари мавжуд. Асар ёзилиши ва мазмунига кўра мушкул эди. Шунинг учун Навойи бу тарихий, адабий-бадий агиографик асарга том маънода ижодий ёндошишга қарор берган. Ўз танлаган ижодий принципига кўра тугал иш кўрган.

“Бу улуг ишга илик урдум ва бу азим амрга қалам сурдум”, дейди Навойи ўз журъати ва ижодий жасорати ҳақида.

Навойининг таржимага ижодий ёндошуви нималарда кўринади? Бу ҳақда у китоб муқаддимасида маълумот бериб ўтади. Навойининг ижодий муносабатига эътибор беринг. У аввало Жомий китобини унга кирмай қолган бошқа улуг сўфий донишмандлар ҳақидаги маълумотлар билан тўлдириш зарур, деган фикрга келади. Бу биринчи ижодий ёндошув. Китобга Ҳинд ва Турк диёрларида яшаган ва халқ орасида машҳур бўлган мутафаккирлар ҳақидаги нодир маълумотларни йигиб уларнинг зикрлари, ҳолатлари ва айтган машҳур сўзларини баён қилади. Асарга ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг ўзи ҳақидаги, унинг сафдошлари, замондошлари, издошлари ҳақидаги маълумотларни топиб киритади. Шундай қилиб, Жомий асарида

618 та донишманд тўғрисида маълумот келтирилган бўлса, Навоий ўз асарига улар сонини 770 тага етказди. Бу Навоийнинг иккинчи ижодий муносабати. Жомий китобида зикр этилган улуғ сўфийларнинг замонга тўғри келмай қолган, нотўғри тушунилиши эҳтимол тутилган сўзлари, фикрлари, ишлари ҳақидаги маълумотларни қисқартиради /“аларни бу таржимадин ўқуттум”/.

Навоий шу тарика бадий таржима орқали ўз ижодий матнини яратади. Мутасаввифларнинг ҳаёти ҳақидаги Навоийнинг хикоялари бамисоли куёш парчасидай алангаланиб туради ва уларни ўқиётганда, худди тирик уриб турган қалб билан гаплашаётгандай бўласиз.

Навоий, аввало, бу асарга уни туркий халқлар ўқисин, билсин, ўз сўзлари билан айтганда “шуур ҳосил қилсун” деб қўл урди. Шуур – онг, ақл дегани. Навоийнинг “шуур ҳосил қилиш” мақсади билан асар яратгани таржимадан қанчалар катта мақсадларни кўзлаганини билдиради. Бу концепциядан кузатилган асос натижадир.

Таржимага шундай катта ижодий ният ва концептуаллик билан киришмоқликни биз олдинги адибларда, хусусан, Қутб Хоразмийда ҳам кўраемиз. У Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини ўзбекчалаштираркан, аввало бу маънавий нафис гўзалликлардан ўз халқини баҳраманд этишликни кўзлади. Низомий қанчалар улкан даҳо бўлмасин, Қутб унинг асарига ижодий муносабатда бўлди. Ўз даврининг ўқувчилари тушунчалари, тасаввурлари, ақидаларини ҳисобга олди. Асарнинг бир қанча бўларини қисқартирди, ихчамлади. Бу муаллиф асарига нисбатан ўзбошимчалик бўлмай, балки ўқувчига тушунарли бўлиши назарда тутилган ижодий муносабат эди.

Мумтоз адабиётлар таржималарида Қутб, Ҳайдар Хоразмий, Сайфи Саройи, Навоий таржимада муҳим бир *ижодий принципни* қўлладилар. Аслиятни мукаммаллаштириш, уни давр ва ўз ўқувчиларига тушунарли қилиш, даврга мослаш, ҳамоҳанг қилиш, таржима матнини оригинал матн даражасига қўтариш йўлидан бордилар. Таржима ишига ватанпарварлик ва

миллатпарварлик деб карадилар. Мумтоз адиб таржимонларимиз бу каби ижодий концепцияларни назария орқали эмас, ҳаёт амалиёти, ижод тақозоси, давр талабини билиш, ҳис қилиш орқали қўллаган ва унга амалиёт орқали етиб келган эдилар.

Таржимачилик ижодида, кўп маънода табиий стихияли йўлдан бориб, улуғвор ижодий натижаларга эришган эдилар.

Эътибор берайлик. Навоий Жомий асаридан фаркли ўларок ўз асарига «Насойим ул-муҳаббат мин шамоийм ул-футувват» деб ном қўйди. Бу билан ўз асарига аслий асар каби караш кераклигини уқтиргандай бўлди.

Навоий бошқа бир асаридан ҳам шу усулни қўллади. У ҳазрат Алига нисбат бериладиган «Наср ул-лаолий» / “Марварид сочмалар”/ деб аталган ҳикматларни ҳам таржима қилди. Ҳар бир ҳикматга тўрт мисраси ҳам гўзал тарзда мукамал кофияланган рубоий бағишлади. Шу асосда оригинал услубли бир асар яратди ва унга энди “Назм ул-жавохир” деб от қўйди. Навоий ҳазрат Али ҳикматларини юксак шеърый сўз билан талкин этди. Талқинда фикрий жиҳатдан анча илгарилаб кетди. Бунда ҳам ўз концепциясига кўра туркий элларга маънавий наф келтиришни, уларни гўзал ахлоқий, фазилатлардан, фикр дурдоналаридан баҳрадор этишни биринчи ўринга қўйди. Таржимада талқиннинг оригиналлиги янги кучли гўзал матн дунёга келишига сабаб бўлади.

Эрамыздан аввалги II минг йилликнинг бошларида Месопотамияда истикомат қилган хурр ҳамда хетт халқларига дахлдор матнларнинг парчалари топилган. Хурр халқларига мансуб дostonлар ва ҳужжатлар дастлаб уларга яқин, қўшни яшовчи хетт тилларига таржима қилинган ва ушбу таржималарнинг матнлари сақланган. Айтайлик, Гилгамеш ҳақидаги дoston версиялари таржималари, Хеддам деган аждаҳо ва Қумарви деган илоҳ ҳақидаги кўз илғамас замонларнинг афсоналари ва уларнинг таржималари бўлган. Подшоҳларнинг солномалари адабий тилда баён этилган ва бошқа тилларга ўгирилган.

Юкори Сурия / Шом /, Урарту, Кичик Осиё, Месопотамия – Дажла ва Фурот дарёлари оралари ва бўйлари, Сир ва Аму, Ҳинд, Хуанхэ, Булга (Волга) каби буюк дарёлар бўйларида яшаган халқларнинг ёзма маданиятлари шаклланиб, улар заминиди таржимачилик ҳам юзага чиққан ва инсоният маданиятининг узвиги айланган.

Замонлар ўтиши билан таржимага қарашлар ҳам ўзгариб борган. Таржима тиллараро алоқа воситасидан бора-бора санъат турига айланган. Илгари тилмочлар сўзларнинг мазмунини баён қилиб беришга уринганлар. Савдогарлар, саёҳатчилар, элчилар, подшоҳлар тил билишга ҳаракат қилганлар. Савдо-сотик ва саёҳатлар, бошқа мамлакатларни билиш ва ўрганишни тил билимисиз ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмаган. Халқаро муносабатларда у соф амалий вазифани ўтаган. Шуниси ҳам борки, узок замонлар таржиманинг назарияси, йўллари, усуллари устида ҳеч ким бош қотирмаган. Мазмунни эркин ва шу билан бирга аниқ баён қилиш таржима учун энг муҳим хусусият деб билинган ва шунга риоя этилган. Инсониятнинг улуг дostonлари, буюк тарих китоблари, илоҳий битиклар бошқа тилларга ҳам таржима қилина бошлагач, таржиманинг аҳамияти ортган. У сўз санъати эканлиги ҳақидаги тушунчалар мустаҳкамланган. Диний таълимотларнинг ер юзи халқлари орасида тарқалиши ва устувор бўлишида ҳам сўз санъатига айланган таржима жуда катта рол ўйнаган, дейиш мумкин.

Ўзбекистонда ҳам юнон, ҳинд, хитой, араб, Византия манбаларини таржима қилишга уринишлар Искандар Макдуний замонларидан бошланган. “Авесто” ва Буддий таълимотга даҳлдор битикларни таржима қилишга уринишлар бўлган. Лекин ислом маданиятининг кириб келиши. халқлар алоқа доираларининг кенгайиши VII – XII асрларда Турон кенгликларидан, Хоразм, Бухоро, Термиз каби кўҳна маданият бешикларидан Форобий, Хоразмий, Ибн Сино, Беруний сингари улкан иқтидорли алломаларнинг тугилиши, сўфийлик таълимотларининг ёйилиши оқибатида араб, форс, қадимги туркий тилларнинг мавқеи ортди, илмий-адабий манбаларни таржима қилиш куртаклари ниш урди. Форобий, Хоразмий, Ибн Сино,

Беруний сингари даҳоларнинг илмий фаолиятини таржималарсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Кенг микёсдаги тил билимларисиз уларнинг тиббиёт, астрономия, фалсафа, физика, жўгрофия, геодезия, ахлоқ, диний таълимотлар, алгебрага доир мангу тирик китобларини кўз ўнгимизга келтиришимиз қийин, албатта.

Абу Райҳон Беруний ўзининг дунёга машҳур “Ҳиндистон” асарида “менинг бутун орзу-ниятларим, энг суйган машгулотим билимларни тарқатишдан иборат”, деб ёзган эди. Билим тарқатиш, тилларни кунт билан ўрганиб комусий билимлар тарқатиш учун таржималар қилди. У ҳинд фалсафасининг машҳур “Санқхия” ҳамда “Патанжала” асарларини араб тилига таржима қилди. У улуг китоб “Панчатантра”нинг (“Беш муқаддас китоб”) арабча ва форсчага қилинган таржималарига танқидий муносабатда бўлди, уларнинг таржимасини сохта ва ишончсиз деб топди. Вақтим имкон берса, “Панчатантра”ни асл санскритчадан таржима қилишни истар эдим, деган сўзларни ёзиб қолдирди.

XI асрда туркий маданият оламида тенгсиз буюк тарихий ҳодиса юз берди: Шарқий Туркистонда туғилган буюк филолог олим, элшунос адиб Маҳмуд Кошгарий “Девону луготит турк” (“Туркий сўзлар девони”) деб номланган улугвор асарини яратди. Бу асарда у жуда қадим туркий ҳикматли сўзлар, қўшиқлар, макол ва маталларни йиғиб жамлади ва уларни араб тилига таржима қилди. Кенг шарҳлаб берди. Туркий дунё тарихи маданиятидан дунё хабардор бўлди.

XII асрда Турон диёридан чиққан яна бир даҳо аллома Маҳмуд Замахшарий “Муқаддимат ул-адаб” деган арабча - форсча лугат тузди. У араб тили грамматикаси асосларини тушунтириб, “Ал-муфассал” деган дарслик китоб ёзди, бу китоб XIII асрда туркий тилга таржима қилинди. У лугатшунослик ҳақида “Асос ал-балого” деган тил фасоҳатига бағишланган китоб яратди. “Ал-Кашшоф” номи Қуръон шарҳи китобини ёзди. Салжукий подшоҳлар даврида эса буюк аллома Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг “Насиҳат ул-мулк” / “Подшоҳларга насиҳат”/ китоби туркийга ўғирилди.

Буюк озар шоири Низомий Ганжавий 1180 йилда машхур беш достони “Ҳамса”ни яратди. 1340 йилда ўзбек шоири Қутб Хоразмий мана шу Низомий “Ҳамса”сининг “Ҳусрав ва Ширин” достонини қадим ўзбекчага юксак бадиий дид ва санъаткорлик билан таржима қилди. Қутбнинг мана шу асари билан ўзбек тилидаги бадиий таржима тарихига улкан асос қўйилди. У ўзбек таржимачилигининг ҳақиқий тамалтошига айланди.

1390 йилда улуг шоир Сайфи Саройи томонидан буюк форс шоири Саъдийнинг “Гулистон” ахлокий-панд-насихат асари туркий тилга таржима этилди. Шоир ўз таржимасига худди Қутб каби жуда катта масъулият билан ёндошди, таржимага эркин, ижодий муносабатда бўлди.

Таржима Навоий даври ва Навоий қаламида янги босқичга кўтарилди. Навоий таржимани туркий элларни бошқа халқларнинг маданиятлари, илм-тафаккур, ахлокий дунёларидан баҳрадор айлагувчи буюк бир маданий ходиса деб билди. Бадиий таржимага янги асар яратиш учун манба деб қаради. У Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс ва ҳазарот ул-қудс” деб номланган асарини ўзбек тилига таржима қиларкан, бу асарга тугал ижодий муносабатда бўлди. Уни бойитди. Ўз замонасининг ўқувчисига мослади, Жомий асари асосида янги бир асарни қайта дунёга келтирди. Насрнинг ажиб бир гўзал ўзбекча услубини очди. Навоий ўзи севган ва болалиқдан муҳаббат билан эъзозлаган Фаридиддин Атторнинг “Мантик ут-тайр” (Қушлар мантики) асари асосида ҳам ўзининг “Лисон ут-тайр” (Қуш тили) деган гўзал фалсафий-ахлокий достонини ёзди. Шу билан бирга Навоий ҳазрат Алига нисбат бериладиган унинг “Наср ул-лаолий” деган хикматларини ҳам гўзал рубоийлар шаклида таржима қилишга муяссар бўлди.

Мумтоз бадиий таржиманинг Қутб, Саройи, Навоий яратган гўзал анъаналари XVI-XIX асрларда Муҳаммад Али бин Дарвеш Али, Диловархўжа, Захириддин Муҳаммад Бобур, Хомуший, Мунис, Огахий, Комил Хоразмий, Табибий, Рожий, Баёний, Хиромий, Алмайи, Сидқий Хондайлиқий сингари улкан истеъдод эгалари, мумтоз адабиётимиз вакилларининг бадиий таржималарида давом этди.

2. ТАРЖИМОН МАҲОРАТИ

Таржима амалиёти жараёнида ХХ асрнинг ўттизинчи йилларидан бошлаб таржиманинг бир қанча турлари фаркланадиган бўлди. Турларнинг пайдо бўлиши таржима ишига турлича ёндашиш ва муносабатлар юзага келгани билан изоҳланади.

Адекват таржима. Бунда асл нусханинг барча гоъвий-бадий хусусиятлари таржима тилида тўла сақланади, оригиналга тўла ҳамоҳанглик яратилади. Сўзларнинг маъноларини аниқлашда беҳато эквивалентликка эришилади. Жанрнинг стилистик, лингвистик талабларига оптимал даражада риоя этилади.

Эркин таржима. Таржима тарихида жуда кўп қўлланган. Аслият таржима жараёнида анча-мунча ўзгаришлар, қисқартиришлар, ўзгача талкинларга учрайди. Аслият таржимоннинг иродаси билан содалаштирилади. Таржима услубида баён қўлланади. Эквивалентлик бу ҳолда жуда нисбий тарзда намоён бўлади. Буни таржима назариясида АДАПТАЦИЯ деб аталади. Бадий тузилиши содалаштирилган, баён қилиб бериш йўлидан борилган эркин таржимада таржима ўқувчисининг уни қабул қилиши ва осон тушуниши мақсад қилиб олинади.

Эркин ижодий-таржима. Аслият таржимасига таржимоннинг таъсири анча кучли тарзда намоён бўлади, таржима аслиятга нисбатан бадий жиҳатдан ва тузилишига кўра анча бойиб, мукаммаллашади. Бунга Навоийнинг Жомий, Аттор, ҳазрат Алидан қилган таржималари эркин мисол бўлаолади. Эркин-ижодий таржимада таржимоннинг индивидуал ижодий ўзига хослиги хийла кучли даражада кўзга ташланиб туради. Эркин-ижодий таржима айниқса шеърини асарлар таржимасида кўп юзага чиқади. Таржима аслият билан катта мусобақага киришгандай бўлади. Аслиятга тенг ёки ундан ортиқроқ асар туғилади. Лермонтовнинг Ҳетедан қилган “Тог зирвалари ухлар”, Чўлпоннинг Пушкиндан қилган “Булбул ва гул”, Криловдан қилган “Бўри ва кўзичок”, Миртемирнинг Некрасовдан қилган “Русияда ним яхши яшайди?”, Усмон Носирнинг “Кавказ асири”, “Иблис, Эркин Воҳидовдан

Сергей Есениндан қилган “Форе тароналари” каби таржималар шундай аслият даражасига кўтарилган, таржима тилида худди асл асардай қабул қилинган ва ўқиладиган асарлардир.

Бундай эркин-ижодий таржима намуналарини идеал таржималар, деб ҳам аташ мумкин. Унда аслиятга тенг ва ҳатто ундан ортиқ бадиият яратилади.

А.С. Пушкин. Соловей и роза

В безмолвии садов, весной, во мгле ночей.

Поет над розою восточный соловей.

Но роза милая не чувствует, не внемлет,

И под влюбленный гимн колеблется и дремлет.

Не так ли ты поешь для холодной красоты?

Опомнись, о поэт, к чему стремишься ты?

Она не слушает, не чувствует поэта,

Глядишь – она цветет;

взывает – нет ответа.

1827

Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон. Булбул ва гул

Баҳор чоғида холи богда бир зулматли тун эрди,

Ғариб булбул фиғон айлаб, “гулим, раҳм айлагил”, дерди.

Бирок ул гул кулок солмас эрди фарёду афғона,

Ғақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона.

Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам

Ёнарсан, ўртанарсан, дод этарсан тинмайин бир дам.

Кўй энди, беҳуда дод этма, охинг унга етмайди,¹

Қарайсан, яшнаган бир гул, ғақат додингга етмайди.

Кўриниб турибдики, гўзал оригинал асосида яна ҳам гўзалроқ таржима тилидаги оригинал дунёга келган. Агар буни Пушкиндан таржима деб

¹ Бу шеърларни ёдланг ва таҳлил қилинг. Чўлпон. Асарлар. 1 жилд. Т., 1994 й., 194 б.

изохланмаса, худди она тилида яратилгандай равон оҳангдор ўқилади ва ҳеч нарса таржима эканлигидан дарак ҳам бермайди. Ёки яна бир мисол.

И.А. Крилов. Волк и ягнёнок.

У сильного всегда бессильный виноват.

Тому в истории мы тьму примеров слышим.

Но мы истории не пишем;

А вот о том, как в баснях говорят... **

Чўлпон. Бўри ва қўзичоқ.

Дарахтнинг мўртини курт ейди доим

Тарихда мисоллар жуда кўп бунга

Тарих тўғрисида қолайлик-да жим

Эртак сўзлайлик, кулок бер шунга... ***

Энди аслият билан таржимани солиштиришга ҳаракат қилинг. Таржима аслиятнинг нақ, худди ўзи. Айни чоқда нақ, худди ўзи эмас. Криловдаги “кучи кўп одам доим ожизни айбдор қилади”, деган ажойиб маъно Чўлпонда “дарахтнинг мўртини курт ейди доим” деган фикрга айланган. Биз бу шеърни болаликда ёд олганимизда “дарахтнинг мўртини курт ейди доим” деб ёдлаганмиз. Худди Чўлпон русча оригиналдан жуда узоклашиб кетгандек кўринади. Лекин маъно Криловга мос ва мувофик. Бу эквивалентликнинг энг олий, яъни ижодий шакли. Ўзбек тилидаги масал рус тилидаги асл масал билан ҳамма сўзларда, ҳамма ҳолларда-оҳангдорлик, услубнинг лўнда гўзаллигида баҳслашиб, мусобақалашиб турибди.

Эркин-ижодий таржималарда эквивалентликнинг энг юқори бадий шакллари юзага келади.

Ёки масалнинг охири:

“ – Ах, в чем я виноват?

– Молчи! Устал я слушать,

Досуг мне разбирать

вины твой шенок!”

Чўлпонда:

“ – Таксир, менинг айбим нима?

– Жим тур энди, кўп гапирма!

Суриштириб ўтиришга вақтим борми?

Қорин очса, овқат бўлса – танланарми?”

Таржимада аслиятда йўқ “таксир” деган ундалма пайдо бўлди ва “щенок” деган сўкиш ундан тушиб колди. Лекин, шунга карамай, бу парчада аслиятнинг тахдидли оҳанги ва пўписали ваҳимаси тўла сақланган. Таржима шоири ўз ўқувчисининг қабул қилиш, шарқона менталитетини ўйлаб, ёлвориш оҳангини кучайтириш учун “таксир” сўзини киритган.

Сўзма – сўз таржима. Буни русча термин билан “подстрочник” деб ҳам юритадилар. Таглама таржима, хижжалаб таржима қилиш, деган атамалари ҳам бор. Бунда аслиятнинг бадий хусусиятлари сақланмайди. Сўзларнинг яқин ва илк маъноларини ифодалаш билан чекланилади. XX асрда таглама, қоралама таржималардан бадий таржима учун жуда кўп фойдаланиш одат тусига кирган эди. Қардош адабиётлардан рус тилига “подстрочник” – таглама таржима қилиш кенг тус олган эди. Таржима зарурати, миллий қардош тилларни яхши билавермаслик шундай таржима туридан фойдаланиш, мафкуравий ва бошқа эхтиёжларни қондиришликни назарда тутарди. Мисол учун А. Қаххорнинг машҳур “Синчалак” асарини таникли таржимон Одил Рахимий сўзма-сўз таржима қилган, атокли ёзувчи Константин Симонов эса унинг тағламаси асосида юксак бадийятга эга, тўлақонли таржима яратган эди. Аммо бу таржиманинг замон тақозосига кўра, мафкуравий вазифалар талабларига қўлланган ясама усули эди. Таржимачиликда бу йўл маъқул эмас. Уни ёқлаб бўлмайди. У таржима тарихида бир тажриба бўлиб колди. Уни мукамал таржима учун хомаки матн, деб аташ тўғрирок бўлади.

Маънолар таржимаси. Буни Шарк таржимачилигида тафсир ҳам деб юритишади. Кейинги йилларда ўзбек тилига илоҳий китоб “Қуръони Карим” бир неча мартаба иқтидорли мутахассислар томонидан таржима қилинди. У

таржималарга “маънолар таржимаси” деб ёзиб қўйилди. “Қуръони Карим”нинг рус тилига қилинган Валерия Порохова таржимасига ҳам “перевод смыслов” деб ёзилди. Бу кўпроқ мукаддас китоблар таржимасида қўлланадиган усул. Илоҳий мукаддас китобларни ҳеч қачон аслиятга тенг таржима қилиб бўлмайти, аслиятнинг сирини, фусункорлигини ҳеч қачон бошқа тилда тўла ўзидай чиқариш мумкин бўлмаган иш, дегап диний доираларда расм бўлган фикр тўфайли шундай йўл танланади. Бу баён қилиш – тафсир, яъни экспликацияга яқин усулдир.

Таржима шундай ижодий соҳаки, бунда маълум бир асарнинг таржимасининг турли даврларда, турли муаллифларда турли версиялари юзага келиши мумкин. Бу қонуний ҳол. Шу боис ҳам ҳар бир таржимага ўз даврининг ва унда ҳукм сурган эстетик қарашларнинг маҳсули деб қараш ўринли. Таржимада версиялар – мукамалликка эришиш йўли туганмас бўлишини кўрсатади ва исботлайди. Ҳар бир муаллиф индивидуал бўлганидек, ҳар бир таржимон ҳам индивидуал ижодий инсоний хусусиятларга ва қирраларга эгадир.

Оғзаки синхрон таржима. Нутқ ёки жонли сўзлашув жараёнини бирор тилга ўгириш, бошқа бир тилда такрорлашни оғзаки таржима дейилади. Оғзаки таржима синхрон, яъни нутқнинг тугалланган ҳар бир гап бўлагини изма-из таржима қилиш ва нутқни у сўзлаб бўлингач, текст бўйича таржима қилиш йўллари мавжуд.

Синхрон таржима таржимондан жуда катта билим, маданият, заковат ва фикрни тез илғаб, уни равшан ифодаладиган сўз топишни талаб қилади. Бунда нотик жумлаларининг маъносини бир зумда, дарҳол бошқа тилда қайтариш талаб этилади. Синхрон таржимага талаб жуда катта ва унинг масъулияти ҳам шу даражададир.

Таржимонлик касбинини танлаган кишилар ўзларини синхрон таржимага чуқур ва кенг тайёрлашлари керак бўлади. Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари, муносабатлари ортган, кучайган сари синхрон таржимага талаб

зўраяди. Бундай юксак ихтисосли таржимонларни етиштириш катта аҳамиятга эга.

Синхрон таржима учун икки ёки ундан ортиқ тилларни мукамал билиш, лексик, талаффуз нормаларига мукамал риоя этиш, тез фаҳмлилик, сиёсий, социологик, фалсафий, иқтисодий тушунчалар ҳамда тилнинг барқарор бирликларидан, мақол-маталлардан яхши хабардорлик талаб этилади.

Машина ёки техник таржима. Компьютер ёки бошқа техникавий воситалар ёрдамида бажариладиган таржималарни машина ёки техник таржима деб аташ расм бўлиб келмоқда. Машина таржималар чекланган лугат ва чекланган матнлар доирасида амалга оширилади. Бадиий матнларни машинада таржима қилишнинг ҳозирча имкони йўқ.

Аслиятдан таржима. Таржиманинг энг мақбул саналган йўли бу – асл тилнинг ўзидан бевосита қилинадиган сифатли таржимадир.

Воситали тилдан таржима. Таржима тарихи ва амалиёти воситали, яъни иккинчи, учинчи тил орқали таржима қилишнинг жуда бой тажрибаларига эга. Воситали тил орқали бажариладиган таржималар бу санъат назарияси ва амалиётининг барча меъёр ва мезонларига, қоидаларига риоя этади. Бунда ҳам аниқлик, мувофиқлик, мослик, юксак бадиий, илмий хусусиятларни сақлаш ва ҳар жиҳатдан тенг кучга эга матн яратиш талаб қилинади. Албатта, воситали тил орқали қилишда асл (оригинал) тилининг айрим нозикликлари, ифодавийлик нюанслари бой берилиши мумкин. Аммо таржима фақат аслиятдан бўлсин деб, қараб ўтириш, ҳар томонлама билимдон, тилларни чуқур эгаллаган таржимонлар етилишини кутиш маданиятлар аро ҳамкорликлар, яқин алоқаларни орқага суриш билан баробар бўлади. Ҳозирда қардош тиллар, рус ва Европа, Шарқ тилларидаги аслиятдан таржималар қилиш бирмунча жонланиб борапти. Ҳомер дostonларини ўзбек тилига таржима қилиш учун қадимги юнон тилини мукамал биладиган мутахассислар етилишини кутиб ўтириш керакми? Қодир Мирмуҳамедов “Илиада”ни рус тили орқали ағдарди. Эркин Воҳидов “Фауст”ни, Абдулла

Орипов “Илоҳий комедия”ни рус тили воситасида ўзбекчалаштирди. Бундай мисоллар кўп. Ҳамма гап бадий таржиманинг сифат даражасида. Бунда воситали тилдан қилинган таржиманинг бадий қиммати ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Бу борада буюк немис адиби И.В. Ҳетенинг одамни ўйлантирадиган бир фикри бор. У: Мен “Фауст”нинг французча ва лотинча таржимасини роҳатланиб ўқийман. Немисчасидан шунчалик лаззат олмайман, дейди. Гап қайси тилдан қилинмасин, таржиманинг жозибасида, муаллиф услуги ва бадийятнинг ширасини сақлаганида.

Таржима санъати ва таржимонлик маҳорати

Таржимада талкин – интерпретация биринчи даражали аҳамиятга эга. Таржима назариясининг шу кунгача қайд этилган барча меъёрлари, мезонлари, қоидалари улар охир-оқибатда қанчалик нисбий бўлмасин, барчаси интерпретацияга – бориб тақалади. Бадий адабиётлар таржималарида бадий талкинга, илмий адабиётлар таржималарида илмий талкинга, оғзаки таржималарда заковатли, ҳозиржавоб талкинга кўп нарсалар боғлиқ.

Талкин – интерпретацияда таржимоннинг индивидуаллиги, унинг истеъдодининг қирралари, билимларининг нақадар теранлиги, инсонийлиги номоён бўлади. Таржимада индивидуаллик нима?

Таржима қилувчи – шоир, адиб, таржимоннинг ижодий индивидуал хислатлари, хусусиятлари у таржима қилаётган асар матнига ҳам ўтади. У таржима қилаётган матн шу хусусиятларнинг тўла ва ҳар томонлама таъсирида бўлади.

Таржима матнининг ширадорлиги, жозибаси, худди оригинал каби ўқилиши мана шу ижодий индивидуалликдан бўлади. Индивидуалликнинг асл моҳияти эса талкиннинг қучи, даражасидагина кўзга ташланади. Э. Воҳидов: “Мен рус шоири С. Есенинни худди ўз акамдай ёқтириб қолдим. Унинг ёзган шеърларини ўзим ёзган шеърлар каби севдим. “Форс

тароналари” туркум шеърларини худди ўзим ёзгандай ўзбек тилига ўгирдим”, деб айтади. “Форс тароналари”, ҳақиқатан ҳам, худди бошданок ўзбек тилида ёзилган каби ўқилади. Унинг таржима эканлиги билинмайди. Бунда Есенин индивидуаллиги билан ўзбек шоирининг ўзига хослиги уйғунлашиб кетганлигини кўрамиз. Интерпретация – том маънодаги индивидуал ижодий ҳодиса. Бир асар ёки китобнинг юзлаб интерпретациялари – талкинлари бўлиши мумкин. Бу жуда табиий. Бир шахс – бир интерпретация. Юзлаб шахслар - юзлаб интерпретациялар. Бадийликнинг чексиз, туганмас кўринишлари – версиялари мана шу нарса – интерпретация кудрати, салоҳияти, ранг-баранглигидан туғилади.

Ҳофиз Шерозийнинг машҳур байти:

Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро...

Шоир Хуршиднинг ўзбекча талкини:

Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони...

Хуршиднинг версияси худди Ҳофиз сўзлари каби жуда гўзал, оҳангдор жаранглайди. Хуршид домла вазн ва қофия – улардан тугиладиган ритмик оҳангдорликни ёрқин ва тўла истифода этади. Асл қандай ўқилса, таржима ҳам шундай табиий ўқилади.

Лекин, келинг, яхшилаб иккала матнга эътибор берайлик. Ҳамма нарса жойидами? Таржима аслга тўла мувофиқми? Эквивалентлик талаби сақланганми?

Ҳофиз ғазалининг маъзида қандай образ, қандай сиймо туради? У аниқ-таниқ килиб шерозлик турк гўзали ҳақида гап юритяпти. Туркий гўзаллар Шарқда ўзларининг шўхликлари, ўқтамликлари, ростгўйликлари, соддаликлари, мардликлари, тантиликлари ва қилиқларининг ниҳоятда ёқимли бўлиши билан ажралиб турганлар. Уларнинг кимсага кўнгли беришлари осон бўлмаган. Туркий гўзаллар мағрур, баланд ҳамиятли гўзаллар каби шухрат қозонганлар. Шунинг учун ҳам, Ҳофиз бундай гўзалга

Бухорою Самарканд каби дунёнинг улуг шаҳарларини тортиқ қилишни муносиб кўряпти. Туркий гўзалликнинг хирожи тўлови шунчалар буюк. Ҳофиз байтида кўп гўзал муболагалар адо топган.

Келинг, энди таржимани яна бир қайта ўқийлик.

Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони...

Таржимада “Шероз турки” деган образ йўқолди. У умуман қандайдир “Шероз жононига” айланди. Лекин Шероз жонони бу умумий тушунча. Биз Шероз жононини қандай бўлишини билмаймиз ва тасаввур қилмаймиз. Таржимада конкретлик йўқолиб, ўрнига аллақандай умумлашма бир ибора пайдо бўлди. Таржима назариясида бундай йўқотиш, тушиб қолиш, конкрет нарса ўрнига умумлашма бериш ҳисобга олинади ва катта хато ёки оригинални бузиш деб қаралмайди. Назария бундай ҳолатларни генерализация деган тушунча билан изоҳлайди ва кўриб чиқади. Конкрет турк жонони ҳақидаги гап Шероз жонони ҳақидаги умумий гапга айланди. Ҳофизнинг ниятига, унинг образига, нима учун шу гапларни айтаётганига албатта путур етади. Ҳофиз умуман Шероз жононига Самарканд билан Бухорони ҳаля қилмасди. У айни турк гўзали бўлгани ва шунга айни муносиб бўлгани учун бу улуг шаҳарларни тортиқ қилишни лойиқ кўряпти. Шеърнинг бундан кейинги муҳокамалари ҳам айни турк гўзали образи билан чамбарчас боғланган.

Бу, албатта, шоир-таржимон Ҳуршиднинг талқини. Лекин ҳар қанча талқин бўлганда, барибир “турки Шерози”дан асло қочиб, ундан кутулиб бўлмайди. Чунки у Ҳофизнинг шу газалидаги асосий образ. Барча шоирона сифатлар шу образнинг табиати билан боғлиқ. Уни эътиборсиз қолдирилса, шеърнинг бадиияти, муаллифнинг мақсадида маъно, мантик қолмайди. Бадиий мантикка путур етади.

Бу интерпретацияда эътиборсизлик намунаси, албатта.

Таржимада аниқлаштириш

Шекспирнинг "Ҳамлет" трагедиясида, I актнинг биринчи кўринишида Франциско ўз ўрнига пойлоқчиликка тургани келган Бернардони таниб, "Бернардомисиз?"- деб сўрайди. Бернардо эса: "Худди ўзи", - деб жавоб беради. Шу ерда рус тилига килинган М. Лозинскийнинг таржимасида Бернардо ҳалиги саволга: "Он" - деб жавоб беради. Рус тилида бу яхши жаранглайди. Лекин ўзбек тилида "у" деб таржима қилиб бўлмайди. Эшитган кулоққа хунук чиқади. Кулги бўлиб ҳам туюлади. Шунинг учун ҳам ўттизинчи йилларда «Ҳамлет»ни биринчи марта ўзбек тилига таржима қилган Абдулхамид Сулаймон Чўлпон буни "Худди ўзи" - деб ағдарган. Бу ерда "ҳа, мен, ёки Менман" - деб олиш ҳам мумкин эди. Лекин ситуация учун бунда "Худди ўзи" – деб айтиш жуда ўрнига тушади.

Жойига қараб таржима қилиш, яъни тасвирланаётган ситуацияни доим ҳисобга олиш ва сўзларни шу ситуацияга мослаш ҳамма вақт жуда муҳим, биринчи даражали аҳамият касб этади. Бунда таржимондан тасвирланаётган воқеанинг ичига кириш, уни том маънода ижодкорона англаш талаб қилинади.

Юқоридаги ситуациянинг давомида Бернардо табиий равишда: "Все было тихо?" - деб ҳам сўрайди. Чўлпон бу ўринда: "Ҳаммаси жойидами?" ёки "Тинчлик-хотиржамликми?" - деган тарзда таржима қилса бўларди. Лекин унга бу каби жумла вариантлари одми ва жўн туюлса керак-да, у қиска жумлага бошқача талкин беради: "Пойлаб турганингда, тинчликмиди?" Лозинский жумласига караганда, Чўлпоннинг жумласи чўзиқроқ ва бирмунча ўнгайсизроқ ҳам туюлади, албатта. Лекин у бошқа бир жиҳатдан ўзини оқлайди ҳам. Чўлпон вазиятни равшанлаштиради. Унга пойлаб турганингда, деб аниқлик киритиб ўтапти. Матнга зарур ўринда аниқлик /конкретизация/ киритиш усули бадий таржималарда жуда кўп ва унумли қўлланади. Фақат бунда ситуация талабидан келиб чиқиш ва матнни ортиқча сўзлар, узун

жумлалар билан оғирлаштирмаслик, жумланинг поэзиясига путур етказмаслик зарур.

Рус тилида "мышиная возня", "мышиная суета" сингари бефойда ивиришларни англатувчи тургун бирикмалар мавжуд. Францисконинг жавоби ҳам шунга якин маънони англатади. Шунчалар осойишталик ҳукм сурмоқдаки, ҳатто кечалар гимирсилаб юрадиган сичқонлар ҳам кўрипмайди.

Чўлпон Францисконинг бу сўзини "Ҳеч бир жонивор ўрмалагани йўқ" деб таржима қилади. Лозинский конкрет бир образлилик яратган бўлса, Чўлпон "сичқон" ни жониворга айлантиради. Конкретликни бу ўринда ўзбекча матн кўтармаслигини ҳис қилиб, таржимон мазмунни умумийроқ маъно берувчи сўз - "жонивор" билан англатади.

Аслида сичқон ҳам жонивор. Лекин жонивор умумий маънони англатади. Жониворлар битта эмас, жуда кўп.

Таржимон баъзан вазият тақозосига кўра шундай "умумийлаштириш" усулини қўллайди. "Умумийлаштириш" /генерализация/ эквивалентли тўғри таржима қилиш имкондан ташқари бўлиб кўринган ҳолларда қўлланади. Албатта, бунда аслиятнинг образли, шоирона тизими маълум даражада йўқотишларга учрайди. Саҳна асарлари ижро этилганда ҳам худди шундай йўқотишлар рўй бериши эҳтимолдан узоқ эмас. Яъни бадий матн билан саҳна ижроси ўртасида анча-мунча фарқлар юзага чиқиши мумкин. Таржимада ҳам худди шундай. Маълум қурбонлар бўлмай сира иложи йўқ. Бадий матн "умумийлаштириш" туфайли бир қадар сийқаланади. Бернардо Франциско сўзидан сўнг, у билан хайрлашади: "Ну, доброй ночи". Чўлпон бу жумлани қандай бўлса, шундай олмайди. Уни ўзига маъқул таржима усулини қўллаб, конкретлаштиради:

" Бўлмаса, яхши туш кўриб ёт".

"Ҳамлет"ни эллигинчи йилларда йирик олим ва шоир Мақсуд Шайхзода ҳам ўзбек тилига ўгирган. У М.Лозинский ҳамда Б. Пастернак таржималарига суянган. Юқоридаги жумлаларни у қуйидагича ўгиради:

Бернардо

Франциско

Ҳамма ёқ соқит

Бернардо

Ҳайрли кеч бўлмаса.

Шайхзода айтайлик, М.Лозинский матнидан узоклашмайди. Чўлпон эса конкретлашиб, умумийлашиб, ҳам узоклашиб, айни пайтда ҳам яқинлашади.

Чўлпон “Ҳамлет” таржимасини рус тилидаги инглиз аслиятига жуда аниқ, насрий таржимага асосланиб қилганлигини 1937 йил 7-8 апрел кунлари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган муҳокамада сўзлаган нутқида айтиб ўтган / "ЎзАС", 1989, 1 сентябр. Нутқ стенограммаси. Нашрга тайёрловчи Шерали Турдиев/Ўша пайтнинг сиёсатчи ва танқидчиларидан бири Назир Тўрақулов Чўлпон таржимасини М. Лозинский таржимаси билан қиёслаб, Чўлпонга анча-мунча ўринсиз таъна тошлари отган эди.

Мақсуд Шайхзода ҳам баъзи ўринларда конкретлаштириш йўлидан боради. Бернардо, Хорацио, Марсел каби дўстларига ярим кечада қўринган шарпа тўғрисида сўзлаб бераркан, ўз сўзларига далил келтириб, Қутб юлдузининг сўл томонидаги юлдуз ҳали кўкда порлаб турганда, тунги соат бир бўлганда, ўша шарпа яна кўзга қўринди, деб хикоя қилади.

Мақсуд Шайхзода матнида Бернардо: “Кеча, Ҳулқар юлдузи учиб кетмасдан соат бир бўлган эди...” - деб юлдуз номига аниқлик киритади.

Лекин бу "аниқлик" ўзини оқлайдими? Шекспир матни уни ҳазм қиладими?

Осмон сферасининг шимол қисмида жойлашган Қутб юлдузи ҳамиша барқарор, турғун ўринда туради. Қутб юлдузининг сўл томонида ҳамиша Шимол тожи юлдуз туркуми ва унинг энг ярқирок юлдузи ҳаракат қилади. Ҳулқар эса /Плеяда/ қок ёз ўртасида Шарқдан туғади. Шунинг учун Қутб юлдузининг сўл томонида деганда Шекспир Шимол тожи юлдуз туркумини назарда тутган бўлиши эҳтимолдан узок эмас. Бунда матнга "Ҳулқар" деб конкретлик киритиш жуда ўринсиз бўлади.

Бу ўринда Чўлпон "Қутбдан кун ботишига томон йўналиб турғон юлдуз"- деб Шекспирга яқинроқ боради.

Аммо у қутб деганда "Қутб юлдузи"ни эмас, умуман шимолий қутбни назарда тутати. Гап эса Қутб юлдузи ва унинг чап ёғидаги юлдуз туркуми устида боради.

Турлича таржималарда талқинлар ҳам баъзан турлича тус олади. "Ҳамлет"да Шарпа яна пайдо бўлгач, Марсел Хорациога: "Сен кўп китоб кўргансан, у билан сен гаплаш",- дейди.

М.Лозинский бу ерда: "Ты книжник", деб айтади.

М.Шайхзода: "Сен, донишманд Горааций..."

Чўлпон: "Сен, Хорацио, илмлик одам..." – дейди.

Ушбу ранг-баранг талқинлар ичида Лозинскийнинг "книжник" дегани энг муносиброқ ва ҳақиқатга яқинроқ кўринади.

Лекин "донишманд", "илмлик одам" деб талқин қилиш ҳам у қадар нотўғри эмас. "Книжник" дейилганда шу маъно қирралари ҳам назарда тутилади. Лекин "книжник"ка қараганда Чўлпон ва Шайхзода таржимаси абстраклашиб умумийлашиброқ кетгандек таассурот қолдиради. Бу ерда бундай умумийлашиш аслият тилига бевосита мурожаат қилинмаганлиги туфайли келиб чиқади. Аслиятга суянилганда эди, эквивалентлик ҳам бошқача аниқлик ва рангинлик касб этарди балки.

Европада "книжник" деганда, кўп ўқиган сўз маъносидаги кимё ва лотин тилини биладиган, сеҳр-жоду тилига тушунадиган одам тасаввур қилинган. Айниқса, Шекспир замонларида арвоқлар ва турли шарпалар билан ана шу лотин тилида сўйлаша оладиган кимсалар тиллаша биладилар, деган тушунчада бўлишган. "Книжник" маълум бир маънода "кимёгар" /алхимик/ тушунчасининг синоними бўлиб келган. "Книжник" деганда доим китоб кўтариб юрадиган, китоб жинниси бўлмиш бир кимсани назарда тутиш албатта, соддалик бўларди. Сўзнинг ташқи шаклига қараб унинг маъносини чиқаришга уриниш галатиноқ натижалар берганлиги таржима амалиётларидан яхши маълум.

Таржимашунос О. Рустамов француз шоири Пол Элюарнинг рус ва ўзбек тилларига килинган таржима намуналари устида фикр юритаркан, француз тилидаги “chiffons” – латта сўзи рус тилидаги таржимага “осколок” бўлиб кирганлиги, ундан ўзбек тилига килинган таржимага эса “синиш-синиклар” тарзида ўтганлиги, натижада шеър мутлако гализ бўлиб қолганлиги ҳақида ёзади. Худди шундай ҳол французча “pages” сўзини тушунишда ҳам рўй беради. Бу сўз рус тилидаги таржимада “фонарь” деб ўгирилган. Ундан ўзбек тилига “фонус” бўлиб ўтган. Ҳолбуки, шоир бу сўзини “маёқ” маъносида ишлатган. Шу тарика “вайрона маёқларимга сенинг номингни ёзаман” сатрлари:

“на сломанных фонарях

Я имя твою пишу...”

синдирилган фонусларга

мен сенинг номингни ёзаман” – деган маънисиз ифодаларга айланиб қолган. Бунга сўзнинг ташқи шаклига қараб хулоса чиқариш сабаб бўлган. /“Таржима муаммолари”, тўплам, Т., 1991, 157 - 159 б./ Худди шундай хулоса чиқариш туфайли Берди Кербобоевнинг “Дадил кадам” романи таржимасида “дойи” - “тоға”сўзи – “хола”га, “уя”- “сингил”сўзи эса – “хотин”га айланиб кетганлигини таржимашунос Жумабой Юсупов ҳам қайд этиб ўтган.

Қардош тиллардан адо этилган таржималарда бундай ҳоллар анчамунча учраши ҳақида таржимашунослар Зухриддин Исомиддинов ва Мустафокул Каримов мазмундор тадқиқотларида батафсил тўхтаб ўтишган. /“Таржима муаммолари”, тўплам, 25 – 29; 53 - 57 б/.

Таржимада ноёб сўзларни қўллаш

Ўзбек тилининг луғат бойлиги бошқа тиллар каби қўшни, қардош, чет эллар билан узок тарихий муомала, муносабат, маданий, савдо-сотик, алоқалари давомида атамалар, ранг-баранг тушунчаларни ифода қилувчи сўзлар қўшилиб, бойиб, ўзгариб, ифода имкониятлари ҳам кенгайиб борган.

Жуда қадим замонлардан бери ҳинд, араб, хитой, юнон, форс, рус, иврит, лотин, инглиз, герман, француз, италян, мўғул, испан, кардош туркий халқлар тиллари бир-бирларига ўз таъсирларини ўтказганлар, тилларнинг луғат бойликларининг кенгайиши ва теранлашувига хизмат қилганлар. Миллий тилимиз таркибига турли хорижий тиллардан кирган сўзлар ижтимоий-маданий тараққиёт жараёнларида шунчалар ўзлашиб, миллий тил стихиясининг ичига кириб кетганки, ҳозир шундай у ёки бу сўзни ишлатганда, уни бошқа тилдан кириб келганлигини ажратиб, фарқлаб ўтирилмайди. Фақат изоҳли луғатлардагина сўз қайси тилдан кирганлиги қайд этиб ўтилади, холос. Денгизга кўп дарёларнинг сувлари қуйилади. Кейин қайси дарёнинг суви эканлигини асло ажратиб бўлмайди. Аммо бундан қатъи назар кишилар денгиз сувларидан турли мақсадларда бемалол фойдаланаверадилар. Лекин илм-фан миллий тил таркибига ажнабий тиллардан кирган сўзларни аниқлайди, уларнинг кириб келиш ва ўзлашиш тарихини ўрганади, тиллар ривожини қиёсий таҳлилларда кузатиб боради.

Жонли сўзлашувларда сўзлар, уларнинг қандай келиб чиққанидан қатъи назар бемалол, эркин қўлланади. Жонли сўзлашувнинг ўз стихияси мавжуд. Жонли сўзлашувда ахборот бериш, фикрни тушунтириш, ҳиссиётни ифодалаш муҳим. Мулоқот иштирокчилари фикрлашиш равшанлигига, баённинг таъсирчанлигига ва мазмундорлигига диққат-эътибор қиладилар. Фикрларига, баён қилинаётган воқеага қутилмаганда, илмийроқ, салмоқлироқ, тантаналироқ, ғавқулоддароқ тус беришни истаб қолсалар, орага ноёб сўзларни ҳам қистириб юборадилар. Нутққа жарангдорлик, кўтаринкилик, шоироналик бағишлаш учун антиқа, ноёб сўзларни ишлатадилар. "Бирлик" дегандан кўра "консолидация", кўтаринлик дегандан кўра: "эйфория" демакликни айна ўринда афзал кўрадилар. "Халқчиллик" дейиш ўрнига "демократия" дейдилар, "янгилик" дегандан кўра муайян бир шароитда "жадид" ёки "модерн" дейиш маъқулроқ, кўринади. Ижтимоий ҳаракатлар, маълум бир соҳаларда қатта ўзгариш ясаган оқимлар, ўзгача йўллар яратилганда, уларни авангардизм, модернизм, сюрреализм, поп-арт

ёки юзлаб шунга ўхшаш жадидона сўзлар билан ажратиб кўрсатадилар. Ажратиб кўрсатиш учун маърифатчилик, миллий озодлик, демократик ҳаракатлар йўлидаги шарқона уринишларни, айтишлик, жадидизм деб белгилайдилар ва сўнг бу мамлакатлар ва халқлар тарихий, ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётида жуда катта рол ўйнаган ҳаракат номига айланади ва унинг ўзига хослигини, тақдорланмас хусусиятларини англатади. Сўз - терминга, термин оқим номига, унинг тарихий паспорти, тамгаси, символика айланади. Ноёб, хориждан кирган сўзларни қўллаш фикрнинг холис қабул қилиниши, бирдай англиниши учун ҳам хизмат қилади. Терминлар, атамалар, истилоҳлар фикрнинг холис тушунилишига, объективлаштиришга хизмат қилади.

Бадий, илмий-фанний адабиётларда хориждан кирган ёки кириб келаётган ранг-баранг сўзларни қўллашнинг ўз вазифалари, йўл-йўриқлари, усуллари мавжуд.

Бадий, илмий адабиётларда ноёб хорижий сўзлар персонажлар ҳамда муаллиф нутқини характерлаш, уларга эмоционал рангдорлик, ўзгача бир маъно, руҳий иқлим бағишлаш; масалани халқаро миқёсда қабул қилинган термин-истилоҳлар воситасида том илмий тарзда қўйиш, ривожлантириш, ечишни кўзда тутати. Илмий адабиётларда хорижий махсус терминларсиз фикрлаш, баён қилиш, муддаони очиш имконсиз бир ҳолга айланган.

Баъзи тарихий даврларда бир қанча тиллар шунчалар яқин алоқа жараёнларига кирадиларки, натижада адабий тиллар тубдан ўзгариб кетади. XIV - XV асрларда Турон ва Туркистонда, Хуросон, Араб, Форс, Ҳинд, Чин-Мочин заминларида шундай буюк тил алоқа жараёнлари юзага чиққан эди. Араб, форс, туркий тиллар беҳад бойиган, Ўзбекистонда эса Навоий тили деб ном олган фавқулодда бой, тугал бир ҳазинага айланган адабий туркий ўзбек тили дунёга келган эди. Навоий адабий тили жонли сўзлашув тилидан беҳад илгарилаб кетди. Уни англаш учун Навоий давридаёқ махсус Навоий тили луғатлари яратила бошлади.

XIX - XX - XXI асрларда ўзбек тили яна бир ўзгача тарихий тараққиёт даврига кирди. Ўзбекистоннинг халқаро ранг-баранг алоқалар ичига ҳар томонлама интенсив кириб бориши, кенг қамровли мулоқотлар замонавий ўзбек адабий тилининг кескин, қайтариб бўлмас ўзгаришлар ичига киришига кенг йўللار очди. Ҳозирги ўзбек адабий тили турли соҳалардаги илмий-техникавий тушунчалар, сўзлар, терминлар билан тўхтовсиз бўлиб, бойиб бораётган бир тилга айланди. Тилга қисқа бир давр ичида юзлаб, минглаб хорижий сўзлар ёғилиб кириб келмоқда. Россияда Петр Биринчи замонидан қисқа даврда рус ҳаётига Европадан уч мингдан ортиқроқ истилоҳ, сўзлар кириб келган эди. Ҳозир хорижий сўзларнинг кириб келиши у даврга қараганда ҳам бир неча баравар кучлироқ, интенсивроқдир.

Тилнинг ўзгариши фақат хорижий сўзларнинг кириши билан белгиланмайди. Тилда сўзларнинг эскириши, истеъмолдан чиқиши, қўлланиш доирасининг торайиши натижасида сўзларнинг чиқиб кетиши ёхуд архаизмга айланиши жараёни ҳам сўз кириб келиш жараёни билан параллел тарзда давом этади. Кейинги тарихий даврларда тилимиздан минглаб сўзлар турли сабабларга кўра жонли ва адабий жараёндан - тил тегирмонидан ташқарида қолиб кетди. Амир Темур ёки Навоий, Бобурлар замонларида амалда бўлган неча юзлаб ҳарбий терминлар қўлланмай қўйди ва улар тилнинг архивига айланди. Ранг-баранг шеваларда мавжуд сўзлар шевалар доирасидагина қолди ва умуммиллий истеъмолга кенг кириб келмади. Ҳолбуки, адабий миллий тилнинг бойиши, ривожланиши хориждан қирадиган сўзлар ҳисобигагина эмас, шевалардан кириб келадиган сўзлар ҳисобига ҳам бойийди, ифодавийлигида қудратли бўлади.

Тилнинг ўзгариши узоқ, тўхтатиб бўлмас жараён. Бу жараён диалектик қарама - қаршилиқларга тўла. Мана шу жараёндагина тил динамиклик касб этади.

Хорижий сўзларни ўзлаштириш ижтимоий амалиётда кучли синондан ўтади. Синов жараёнларида ажнабий сўзларнинг функцияси, маъно қирралари ҳам маълум даражада ўзгариб боради.

Тилимизга бир пайтлар араб, форс, мўғул ёки хинд тилидан кириб келган бир катор сўзлар ҳозир аслидагига қараганда бошқача маъноларни ифодалайди. “Ҳайхот” сўзи тилимизда ҳозир ўта хайрат маъносида қўлланади. Лекин у араб тилида тамомила бошқа маънода ишлатилади. Тилимизда "кирпич", "айво" деган сўзлар бор эди. Лекин эндиликда бу сўзлар рус тили таркибига кириб кетиб, ҳозирги тилда бу маъноларни “ғишт”, “беҳи” каби сўзлар аңғлатади.

XX асрнинг ўттизинчи йилларида йирик ўзбек адаблари жаҳон адабиёти ва айниқса рус адабиёти намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш, ўзбек ўқувчиларини жаҳон адабиёти намуналари билан яқиндан таништириш учун жуда катта маданий ҳаракат бошлаган эдилар. Ўттизинчи йиллар бошларида буюк шоир Чўлпон рус мумтоз адабиётининг талай асарлари ва жумладан, Европа адабиётидан Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедиясини ўзбек тилига таржима қилган эди.

“Ҳамлет” ўша даврдаёқ, ўзбек миллий театри саҳнасида муваффақият билан ўйналган ва жаҳоншумул шуҳрат қозонган эди. Ўша пайтнинг айрим мафқурачи танқидчилари Чўлпон таржимасани миллатчиликда айблаб. "Ҳамлет" тилида ажнабий ва ноёб архаик сўзлар, кўҳна туркий иборалар кўп ишлатилган деб. танқидий фикрлар билдирган эдилар. Кўҳна ноёб сўзларни ишлатган шоирни миллатчиликда гуноҳкор қилган эдилар. Ҳақиқатан, Чўлпон "Ҳамлет" таржимаси тилида кўҳна ноёб сўзларни анча баракали қўллаган эди. Буни у махсус бадиий мақсадни кўзлаб адо этган эди. Ноёб сўзлар воситасида Чўлпон ўрта аср Европа трагедиясига ўзгача кўтаринки услубий рух ва ранг берган эди. Шундай сўзларни қўллаш орқали у Клавдий, Ҳамлет, Полоний, Лазрт, Офелиянинг ўзига хос характерли нутқлари, хусусиятларини яратишга муваффақ бўлган эди.

Шекспир трагедияларининг тили ўрта асрлар Англиясига хос трагик кўтаринки, тантанали ва қолаверса, китобий тил. Чўлпон трагедиянинг шундай кўтаринки тилини яратиш, жилолантириш учун кўп улуг заҳматлар чеккан эди. Буюк кашфиётлар қилган эди.

Чунончи трагедиянинг иккинчи кўринишида қирол Клавдийнинг сўзларида “доимул-авкот”, “батахаммул”, “никох кайдиға дохил бўлмок”, “табаият”, “дастурномада зикр бўлмиш қуюдот”, “хаддал-имкон” каби ноёб сўзларни эшитамиз. Бу сўзлар қиролнинг сўзларига қиролларга хос кўтаринкилик ва фавкуллоддалик бағишлайди. Қирол шундай рангин ноёб иборалар ишлатиб сўйлашни ўзига касб этган. У қиролнинг нутқи баланд мақомда бўлиши керак деб тушунади.

Чўлпон қирол нутқини трагедия жанри талабига мослаб чинакам, Шекспирона тарзда характерлайди. Бу нутқда ишлатилган сўзлар ҳаводан олинган эмас. Улар мумтоз ўзбек адабиёти намуналари, халқ романлари, дostonлари, тарихий адабий асарларда қўлланиб келинган сўзлар. Чўлпон уларни Шекспир трагедиясида қирол тилида янгидан тирилтиради. Қирол “қуюдот” демай бемалол “қоидалар” дейиши ҳам ажаб эмас эди. Лекин у китоб кўрган, ўқиган, ўзини қирол бўлишга чорлаган одам сифатида ноёб китобий сўзни ишлатишни маъқул кўради.

Ёки Ҳамлетнинг шу кўринишдаги аянчли шубҳа-надомат, аламангиз монологигади куйидаги парчани кўрайлик:

Ҳамлет

"О, агарда қудрати азалия қатли нафс учун энг мудхиш чоралар билан кўркутмасайди! Ё Раббий, ё Рабий! Бу дунёнинг роҳатлари нақадар тубан, арзимас, юзаки ва самарасиз бўлиб кўринарди менинг кўзимга! Олчок кўринади бу олам!"

Ҳамлетнинг аламзадалиги, унинг кўп ўқиган, дунёни таниган донишманд йигит эканлиги, тахт вориси сифатида юксак ҳаёллар қуюнлари ичида юриши, ота ўлими, суюкли онасининг орадан икки ой ўтмай ўз эрининг укасига эрга тегиши - булар бари Ҳамлет нутқларини жуда кучли хиссий бўёқларга тўлдиради. Чўлпон Ҳамлет дунёсида кечаётган карама-карши фикр қуюнларини ноёб, экспрессияси қудратли сўзлар воситасида гўзал, таъсирчан тарзда ифодалайди.

Ҳамлетнинг нутқидаги "олчоқ" сўзига эътибор қилайлик. Биз эллигинчи йиллар бошларида бу сўзни "олчоқ, Тито, олчоқ Иден" каби таърифларда газеталарда кўрганмиз. "Олчоқ" сўзининг маъносини билмасак ҳам, у ўша пайтда бизга очик лугатларда кўринмаса ҳам, бари бир кулогимизга жуда ғалати ва тантанавор сўкиш бўлиб кирарди. Жаранги кулогимизда сақланиб қоларди. "Ҳамлет"ни миллий театримизда кўрганларимизда ҳам бу сўз трагедиянинг бир қанча ўринларида ўзига хос жаранглаб эътиборимизни ўзига тортарди. Лекин "олчоқ" сўзининг маъносини икки жилдли Ўзбек тилининг изоҳли лугати нашр қилингандан кейингина билдик.

"Олчоқ. Ўта кетган разил, паст, ёвуз".

Бу ўзимизнинг жуда қадимий туркий асл сўзимиз экан. Унга "Туркча - русча сўзлик" /Москва, 1977, стр.44/да жуда кенг тушунтиришлар берилган. Лекин асосий маъноси паст, тубан. У олчоқ ер, олчоқ тоғ, олчоқ соҳил, олчоқ сўйлашмак, ўзини олчоқ тутмак, олчоқ сас, сингари ранг-баранг маъноларда кенг қўлланар экан. "Олчоқ отга хар ким ҳам минар" деган мақол ҳам бор экан. Усмонли туркий тилда "олчоқ" сўзининг шунчалар ифода қудрати борлигини кузатиш мумкин. Татар тилида ҳам бу сўз ўзгача маънодор. Ўзбек тилида эса у шунчалар кенг маъно товланишларини ифодаламайди. Ўзбек тили унинг битта маъносинигина истифода этади. Нега?

XIV асрнинг ноёб адабий ёдгорлиги "Китоб ат-тухфа аз-закийя фил-луғат туркийя" /Турк тили лугати тухфалари/ "олчоқ" сўзи "олшоқ" шаклида берилган бўлиб, "камтарин", "камсукум" одам ва пастлик жой тариқасида изоҳланган.

Шавкат Раҳматуллаевнинг Этимологик лугатида /Тошкент, 2000, 253 / "олчоқ" - "разил", "ёвуз" деб талкин этилган. Қадимги туркий тилимизда "ал" сўзи - "айёрлик", "ёлгон" маъноларини англатган. Унга кичрайтириш белгиси - чоқ қўшилиб, "олчоқ", "алшоқ" сўзи ясалган.

М.Лозинскийда:

"Призрак

Убийство гнусно по себе; но это

Гнуснее:

всех и всех бесчеловечней".

/Шекспир. Трагедии. /М., 1981, 26/

Чўлпонда:

"Кўлага

Ҳар қандай ўлдириш ҳам "олчок" бир иш-ку, лекин бу ўлдириш айниқса олчок, айниқса мудҳиш, айниқса ғайритабиий".

/Чўлпон. Уч жилдик. I жилд, Т., 1994,328/

Шайхзодада:

"Арвох

Ҳа, шундай ўлдиришки, бу ҳар турли,
ўлдиришдан минг марта баттар"

/Шекспир. Пьесалар. Т., 1960, 35/

Чўлпон бу ерда "олчок" сўзини энг ифодавий ўринда қўллайди.

Кўлага тилида бу сўз жуда ишончли ва ўта маънодар жаранглайди. Бу ўринда Чўлпон "айниқса" сўзига ҳам алоҳида ургу беради. Кўлага уни уч бора такрорлайди. "Олчок" - "мудҳиш"- "ғайритабиий" бир- бирини тўлдиради ва бир-бирининг кутилмаган қирраларини очади. Кутилмаганда Чўлпон "бесчеловечный" сўзининг "ғайритабиий" дегани қиррасини кашф этади. Шайхзода таржимасида эса Арвох фикри умумий бир тарзда баён қилинган, у хаяжоннинг зўридан сўз тополмай қолган кишининг тушунтиришига ўхшайди.

Бу мисол орқали ноёб сўз ёки бирикма матн доирасида қанчалар муҳим ва нозик маъно товланишларини аниқлаб, ишора қилиб келиши мумкинлиги яққол кўзга ташланади.

Фақат ноёб сўзларни қўллашда уларнинг тарихий маъноларини яхши билиш, этимологияси ҳақида яхши тасаввурга эга бўлиш ва айниқса, бундай сўзларни - терминлар, атамаларни қўллашда эстетик меъёр ҳиссини унутмаслик муҳим кўринади. Ҳар ҳолда ноёб сўзлар, терминларни қўллашда

меъёр олтин андоза. Андоза эса мақсадга мувофиқликни талаб қилади. Таржимада мақсадга мувофиқлик, бадиий матнга мослик- гўзаллик яратиш принциpidир. Таржима диалектикаси шуни талаб ва такозо этади.

Мақоллар, маталлар, образли иборалар, таржимада мослик

Мақоллар, маталлар, идиомалар, образли ибораларни таржима қилиш шу амалиёт соҳасининг энг шарафли ижодий ҳодисаларидандир.

Уларни таржима қилишда ҳар бир таржимон ўзича йўл тутати. Бу шарафли ижодий қийинчиликларни фақат узи енгиб ўтиши ва муваффақиятга - ғалабага эришиши мумкин. Бунда унга турли лугатларни, халқ тилини билишдан ташқари кучли интуиция мададга келади. Таржимада интуиция канчалар қайта яратувчилик ролини ўйнаши мумкинлигини Қодирий, Чўлпон, Абдулла Қаххор, Миркарим Осим, Шайхзода таржима амалиётларида таҳлилида кўриб ўтишга муяссар бўлдик.

Мақоллар, маталлар, идиомалар, образли иборалар таржимасида таржима тилидан мос эквивалент топиш ёки бунинг иложи бўлмаганда, ўзига ярашиқли лўнда, ҳикматомуз табдилда маъносини чиқариш мақсад қилиб қўйилади. Таржима қилинган адабиётлар бу жиҳатдан жуда бой ва ранг-баранг тажрибалар борлигини кўрсатади.

“Ҳамлет”нинг иккинчи саҳнасида актёрлар томоша кўрсатишаётганда саҳнада рол ўйнаётган киролича: “Фалак мени нобуд қилгай бошка эр қилсам”, деб онт ичаётганда, Ҳамлетнинг бу сўзлардан гаши келиб, русча матнда: "Полынь, полынь" - деб ўзига ўзи сўзлайди. Бу Ҳамлетнинг тилида оддий сўз эмас, теран образли ифода. Шу биргина сўз воситасида Ҳамлет жуда аччиқ бир ҳақиқатга ишора қилади.

Шайхзоданинг Ҳамлети бу ерда:

“Ҳашак-хушак, хашаки гаплар”, -
деб айтади.

Чўлпон Ҳамлети эса ўз-ўзича сўйлаб:

"Булар хаммаси уларнинг бошига тушаётган таёк, таёк" –

дейди.

Бу ерда гап "полюнь" деган ўт: - бизнингча – шувок, бурган, эрман. ёвнан устида боряпти. Уни халкимиз тилида "сассик алаф" деб ҳам юритишади. Рол ўйнаётган кироличанинг қасам ичишида олдиндан бевурдлик, бевафалик яшириниб ётгандек туюлади Ҳамлетга. Бевурдлик эса унинг назарида сассик алаф ёки аччик қора ёвшонга ўхшаб кўринади Ҳамлет назарида. Шунинг учун у киролича сўзини ўзига ўзи "сассик алаф, сассик алаф"-деб изоҳлайди. Бу ўринда таржимонларимизнинг ёвшонни хашак, хашаки гаплар ёхуд таёк деб ифодалашлари ўзини у қадар оқламайди. Образли ифода бунда чикмайди ёки сувалиб кетгандек таассурот қолдиради. Албатта қандайдир жуда узоқ маънода кироличанинг сўзларини "хашаки гап" ёки "таёк" деб ҳам баҳолаш мумкин. Лекин бунда образли моҳият йўқолади.

Иккинчи сахнада томоша қўйилгандан сўнг Ҳамлет қошига Гилденстерн келди ва унга кироличанинг илтимосини баён қилди. Ҳамлет шу ерда, аламангиз бир вазиятда, у билан сўзда қиличбозлик қилгандай бўлади. Шу ерда Ҳамлет русча матнга кўра "пока трава растёт..." деган мақолнинг бир бўлагини айтади-ю лекин уни тугатмайди.

Чўлпон ўз таржимасида мақолни очикрок баён қилади:

"ничан ўсгунча... от ўлиб бўлади"

Шайхзода эса бундай ўгиради:

"ничан ўсиб бўлгунча от очидан ҳаром ўлади".

Шайхзода кўриниб турибдики, Чўлпондан ҳам кўра очикрок, тушунарлироқ баён қилади. Ҳар икки ҳолда ҳам мақол айни ўзидек табдил таржима қилиб берилади.

Ҳамлет билан Розенкранс ўртасида Полонийнинг ўлиги устида гап-сўз бўлиб ўтади. Шунда суриштиришни қўймаётган Розенкрансга Ҳамлет:

"К тому же на вопросы губки какой ответ может дать королевский сын?" – дейди. Розенкранс: "Вы принимаете меня за губку, мой принц" - деб норози

бўлади. Чўлпон ҳам, Шайхзода ҳам бу ерда “губка” ни “булутча” деб талкин этишади. Натижада гоёгда тушунарсиз гализлик туғилади. “Губка” – хавол шимгич / у билан бадан ишкалаб ювилади/.

Бу ҳам Ҳамлетнинг образли сўзларидан. Уни калка билан “шимдиргич” деб олиш тўғрироқ бўлади. “Булутча” эса бу маънони ифодалашдан йироқ. Ҳамлетнинг кейинги гапида гап шимдиргич устида бораётгани янада равшанлашади: у розенкрансларни Ҳокимият садакаларини ўзига шимиб оладиган кимсалар деб тушунади.

Ҳамлет бир ўринда: "... хитрая речь спит в глупом ухе"-
деб тамсил келтиради.

Чўлпон: “маъқул гап нодон кулокда тўхтайти” –
деб ўгиради.

Шайхзода: “гўл ақлда ҳазил нима қилади”, - деб талкин этади. Таржималарда тамсиллар қандайдир тўғри ва яна қандайдир маънода нотўғри. Яъни маънони чинакам равшанлаштирадиган чинакам ифодавий мосликка эришилмаган. Тамсил бунда таъсирчанлигини, мажозий маъносини бой берган.

Розенкранс: биз билан бирга кирол ҳузурига борасиз, деб топшириқни баён қилганда, Ҳамлет унга жавобан: "Беги лиса, и все за ней"-деган ҳикматни айтади.

Чўлпон бу ерда: “Бекинмачок, ўйнайдирган бўлармиз”. деб ўгиради. Бу ерда ҳам таржимон мақолнинг жуда узоқ маъносинигина чиқаради. Унга караганда "тулки кочса, ҳамма кетидан югуради" деган тарзда талкин этиш образнинг кучини таржимада сақлашга хизмат қилган бўларди.

Мақоллар маталлар, идиомалар таржималари шу амалиётнинг энг ҳузурбахш-ижодий соҳаларидан. Улар таржимаси ифодаларида таржимоннинг лаёқати, истеъдоди, сўзни, образлиликни юксак даражада англаш ва хис қила билиш қобилияти намоён бўлади.

Таржимада тасаввур ва фантазия

Чўлпон бадий таржима соҳасида каттагина мерос қолдирди. Унинг Шекспир, Пушкин, Мольер, Горький, Гоцци, Гоголь, Чехов, Тургенев, Шиллер, Леонид Андреев сингари жаҳонга номи таралган машҳур адиблар асарларидан қилган таржималари ҳам жасоратли ижодий меҳнат намуналари, ҳам сўз саънаида маҳорат орғириш тажрибалари сифатида ҳар томонлама ўрганиш учун гоят қизиқарли материал беради.

Чўлпоннинг Европа ва Шарқ адабиётига қизиқиши анча эрта бошланди, унинг илк ҳикояларидан бири, 1914 йилда "Садои Туркистон" газетасида босилган "Доктор Муҳаммадёр"нинг қаҳрамони ўзбек ёшлари учун Овруро дорилфунунлари, яъни Овруро илм-фани, техникасини соғиниши бежиз эмас эди. Бир чеккаси олиб қарасангиз, доктор Муҳаммадёр деган қаҳрамон ёш Чўлпоннинг ҳудди ўзи эди. Чўлпоннинг ўзи каби унинг маърифатли қаҳрамони ҳам романлар ёзиб уни ҳатто шимолдаги шаҳарда чиқаришга эришган, публицист сифатида мақолалар ёза бошлаган эди.

Чўлпоннинг таржимачилик фаолияти унинг ўзбек халқини маданиятли ва маърифатли қилиш орзуси йўлидаги уринишларининг узвий бир томони эди. Чўлпон бу йўлда, замондошларининг маълумотларига қараганда, немис ва рус тилларини кунт билан ўрганган.

Чўлпон йигирманчи йилларнинг ўрталарида Москвада олиб борган фаолияти даврида ва кейин то 37-йилда империянинг қора қучлари томонидан қатл этилгунча бўлган вақт мобайнида, Европа ва Шарқ адабиётининг жуда кўп асарларини ўзбек тилига таржима қилди.

Чўлпоннинг бадий таржима ишларидаги бу қадар фаоллигини айрим тадқиқотчилар унинг ижоди ўша йилларда тўхтовсиз қаттиқ таъқиблар ва аёвсиз танқидларга дучор этилганлиги билан ҳам изоҳлайдилар. Оригинал асарлар яратиш учун имкониятлар торайиб кетгач ва ҳатто бутунлай чекланиб қўйилгач, фаол ижодий онг ва миллий илгор гоёлар эгаси бўлган Чўлпон табиийки, бундай бўғилган муҳитда жим ўтиролмасди. Шунда у ижодий қучини бадий таржималарга берди. Эътиқодига айланган ва ўзи

учун бенихоя кимматли бўлган маърифатчилик ва миллий озошлик ғояларини таржима асарлари воситасида халққа етказишга ҳаракат қилди.

Бадиий таржимачилик шу тариқа Чўлпон миллий маърифатчилик ҳаракатининг жуда йирик бир томонига айланди.

Шунинг учун ҳам Чўлпон бадиий таржима ишига тўлақонли ижод сифатида қараган ва бунга жуда катта ижодкорлик масъулияти билан муносабатда бўлган. Шунинг учун Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Ҳамид Исмоилов каби тадқиқотчи ва адиблар Чўлпон бадиий таржималари устида тўхталиб, шу муносабат билан "Чўлпоннинг таржимонлик сазнати", "Чўлпоннинг таржимонлик маҳорати", "буюк маҳорат билан қилинган таржима", "шоир таржималарининг юксак бадиияти" сингари ибораларни қўллайдилар. Бу тушунчалар исботсиз қолмаслиги учун тадқиқотчилар Чўлпоннинг Пушкин ва Криловдан қилган айрим таржималарига бирмунча тўхталиб ўтадилар.

Тадқиқотчи Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг Пушкиндан қилган "Гул ва булбул" шеъри таржимасини таҳлил қиларкан, "таржимада Чўлпон эркинлик ва аниқлик принципига амал қилади", деб ёзади.²

Бундай бир қарашда бадиий таржимада "эркинлик ва аниқлик" бир-бирига зид нарсаларга ўхшаб кўринади. Эркинлик бўлса, аниқлик бўлмайди, аниқлик бўлса - эркинлик.

Назаримизда бу ерда эркинликни англаган ижодий зарурат деб тушуниш тўғри бўлади. Худди шунингдек, "аниқлик" ҳам англаган ижодий заруратдир. Шу нуқтаи назардан икки зид ҳодисани уйғун бадиий ҳодисага айлантириш юксак сўз маҳоратини ва бадиий таржимада мавқеи баланд салоҳиятни талаб қилади. Айтайлик, Пушкин "Боғчасарой фонтани"да "Настала ночь; покрылись тенью Тавриды сладостной поля" деб ёзса, Усмон Носир бу сатрларни: "Тун қорайди; босди қоронгу Тавриданнинг гул

² Озод Шарафиддинов. Чўлпон. Т., 1991, 105 б.

Наим Каримов. Чўлпон. Т., 1991, 55 б.

Ҳамид Исмоилов. Абдулхамид Чўлпон-мутаржим. "Ёшлик", 1989, 9-сон.

боғларини", деб таржима қилади. /Усмон Носир. Танланган асарлар. Т.,1959,153 б./ Айтишлик, мен "аниклик" принципига амал қиладиган бўлсам, "сладостной поля" ни "Хумор Тавриданнинг далаларини" деб таржима қилган бўлардим. Чунки бу ерда "сладостной" сифати далаларга эмас, Тавридага тегишли.

Лекин менга ўзимнинг "аник" таржимамдан кўра Усмон Носирнинг бироз эркинроқ таржимаси ёқади. "Тавриданнинг гул боғларини" ҳам янғроқ, ҳам шеърини матн мазмунини широнароқ ва сурурлироқ бир тарзда очади. "Гул боғлар" эса жуда шарқонароқ ва ҳаётинроқ. "Хумор далалар" шарқ кишининг тилига тушмайди, у бундай демайди. Бу кўпроқ Европа шоирининг тушунчаси ва таъбири.

Рус кишиси учун "сад" тушунчасидан кўра "поле" тушунчаси якинроқ ва кадрлироқ. "Поле" деганда рус кишиси катта, гўзал кенгликларни тушунади ва тасаввур қилади. Шунинг учун рус кишининг шоирона тасаввурлари оламида "поле" миллий қарашларни ифодалайдиган образга айланиб кетган, айтишлик, худди "қор" ёки "ўрмон" тушунчалари каби.

Ажаб бир ҳолат. Сергей Есениннинг "Форс тароналари"да "Свет вечерний шафранного края Тихо розы бегут по полям" - деган гўзал сатрлар бор. Эркин Воҳидов бу тароналарни юксак бадиий иқтидор билан таржима қиларкан, ушбу сатрларни кучли савки табиий билан ўзбек тилида бунёд қилади:

Заъфар юртга нур тўқар окшом,

Богда гуллар жавлон урган пайт.

Қаранг-а! Рус шоирининг гуллари далаларда жавлон уради, яъни хур-хуруган шамолларда далалардаги гуллар худди чопиб кетаётганга ўхшайди. Бениҳоя гўзал образ! Ўзбек шоирининг гуллари эса богда жавлон уради.

Бу ерда ҳам, сиз билан биз тушунган "аниклик" йўқ. Шоир матнга жуда эркин ёндашади. Есенинни ўз шарқона қарашлари ва шаклланган гўзаллик тушунчалари асосида талкин этади. Бу талкин Есениндан бир пайтнинг ўзида

хам узок, ҳам яқин. Шу узок - яқинлик бўлмаса, эҳтимол "Форс тароналари" бунчалар ўзбекона ва шарқона жарангламасди. /Есенин. СС. олти томлик, 1-том, М., 1977, 282., Эркин Воҳидов. Сайланма, икки жилдлик, иккинчи жилд, Т., 1986, 318 б./

Гап шундаки, шоир бадиий таржимада мана шундай эркинликка ҳақли. Шеърин таржимада аслиятни айнан бошқа тилда аниқ дунёга келтириш мумкин бўлмаган иш. Шеърин таржимада асар таржима килувчининг юрагида қайтадан дунёга келади. Бу энди гарчи номи таржима бўлса-да, янги асар, янги аслият, янги бадиий ҳодисадир. Навоий Атторнинг "Мантик ут-тайр" ини ва Бобур Хожа Аҳрор Валийнинг "Рисолаи Волидия" асарларини ана шундай қайта яратганлар. Булар туркий - ўзбекии оригиналга тўла айланиб кетган. Бу гўзал асарларда ҳам биз ўша "ёркинлик-аниқлик" ёки "узоклик - яқинлик" йўлига тўла амал қилинганлигини кўраимиз.

Демак, бу йўл янги эмас. Унинг аънаналари Ҳазрат Навоийга ва ундан ҳам узок даврларга-хатто Қутбдан ҳам олисроқларга боради.

Албатта, эркин таржима бу бориб турган бебошлик ва ёки аслиятни истаганча ўзгартиравериш дегани эмас. Ёки эркин бадиий таржима бир боғда ўсган ниҳолни ўз боғига келтириб ўткизиш дегани ҳам эмас. Ёки атиргулнинг сувратидан қандай бўлса шундай нухса кўчирмаклик ҳам эмас.

Чўлпон таржималарида биз ҳеч қачон бундай бебошлик ва шундан келиб чиқадиган аслиятга ҳурматсизликни кўрмаймиз.

Чўлпон ўз бадиий таржималарида жуда ҳам нозик дид-фаросат ва зиёлиёна маданият билан иш кўради. Тугма маданият ва тугма зиёлиёналикнинг излари ҳар қадамда кўзга ташланиб, унинг сўз санъаткорлигига бошқача шоирона бир жило бериб туради.

Лекин Пушкиндан қилинган "Гул ва Булбул" таржимаси нега Чўлпоннинг асл шеърига айланиб кетди? Нега бу таржимани - таржима деб эмас, асл шеър деб қабул қиламиз?

Чунки Чўлпон Пушкин матни асосида янги матн яратади. Ҳа, яратади деган сўз бу ерда шу ҳодисанинг асл маъносини англатади.

Бу шеърнинг ҳомиласи Пушкиндан. Лекин Пушкин ҳомиласидан тугилган фарзанд Пушкиннинг айна ўзи эмас. Ҳомиладан энди Пушкинга ўхшаган, лекин унинг айна бўлмаган бир фарзанд дунёга келди. "В безмолвии садов, весной, во мгле ночей" - деб бошланади Пушкиннинг гўзал шеъри. "Баҳор чогида холи богда бир зулматли тун эрди", деб давом эттиради уни Чўлпон ўзбек шеърининг сеҳрли тилида. Мазмун ўзгаргани йўқ. Ўша-ўша пушкинона мазмун. Лекин бунда иккита жуда катта бадий янгилик пайдо бўлди. Бери, шакл ва оҳанг ўзгарди. Иккинчиси, талкинда ўзгачалик юзага келди. "В безмолвии садов" образи Пушкин шеърида жуда катта маъно юклаган елкасига. Сукунат булбул фиғонини авж пардаларга кўтаради. Бу – фусункор оламнинг сукунати.

Бу азалий сукутда шоирнинг ноласи жавобсиз қолади. "Безмолвие"ни Чўлпон шеъридаги мазмунига кўра "жимжитлик", "сукунат" сингари сўзлар билан таржима қилиши ҳам мумкин эди. Лекин у энг қутилмаган сўзни танлайди, тўғрироғини топади. "Холи богда" - шунчалар гўзалки, буни ҳатто тушунтириб бериш қийин. Гўзалликни тушунтириб бўлмайди, уни фақат хис қилиш мумкин, деганлари нақадар ҳақ. Бунинг устига Пушкиннинг биринчи сатрида сеҳрли товуш олижаноблиги ҳукмрон. Бу олижанобликни ўзга тилга кўчириб бўлмайди.

Чўлпон шу сеҳрсозликка ўзбек сўзларидан бадал топади. Пушкин шеърида асл сеҳрсоз, эътибор беринг, ҳар бир сўзда мунтазам келаётган - "о"-товуши. Шу товуш шеър оҳангини мислсиз чўққиларга кўтариб олиб чиқади. "Поет над розою восточный соловей" деган иккинчи мисрада "о" туфайли яралаётган оҳангдорлик ўз чўққисига чиқади. Чўлпон шеърни: "Баҳор чогида холи богда" деб бошлаб Пушкиндан асло кам бўлмаган санъаткорликка эришади ва Пушкин ўз шоҳ товушини қанчалар сеҳрсоз ҳодисага айлантирган бўлса, Чўлпон ҳам шу товушни ва унга қўшимча қилароқ "и" ни шунчалар сеҳрсоз бадий ҳодисага айлантиради. Пушкин шеъри ритми билан ўзбек шеъри ритми ўртасида ажойиб бир унсият пайдо бўлади.

Чўлпон бадий таржимада кутилмаган образлар-ташбехлар дунёсини яратади. Бадий таржимада бу чўкки ҳисобланади ва унга етиш гоята мушкул. "Холи богда" - ана шундай кутилмаган бадий дунё.

Шугина эмас. "Холи богда" ўз ҳолича эҳтимол унчалар кўп нарсани англатмас эди. Лекин у шеърда ҳақиқий кашфиёт даражасига келиб, шеърга бошка янада қимматлироқ, янгиликларни олиб киради:

Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам

Ёнарсан, ўртанарсан, дод этарсан, тинмайин бир дам...

Бундай гўзал сўзлар ва сатрлар Пушкин шеърда йўқ. Қидириб овора бўлманг. Аммо кидирсангиз, мазмунда шунга ўхшаш фикр Пушкин шеърининг тубига чўкиб ётади. Чўлпон шу чўкиб ётган чиганокни шеър тубидан олади ва О! Нақадар саодат!-чиганок -садаф ичидан мунаввар дур чиқади.

Мана шу ерда Чўлпон оддий таржимонлик погонасидан мутлақо юкори кўтарилади. У энди Пушкин матни билан беллашаётган шоирга айланади. Пушкин шеъри воситасида ўз шоирлик дардини айтади ва оламга жар солади. Лекин бирдан ўз ҳадди ёдига тушади. Ахир, нима деманг, у бари бир бадий таржима устида ўтирибди-да! Пушкиннинг охириги сатрини бениҳоя аниқлик билан ўгиради. Пушкин: "глядишь, она цветет взываешь-нет ответа" деб шеърини тугатган бўлса, Чўлпон:

Қарайсан: яшнаган бир гул, факат-деб ўз таржимасига нукта қўяди.

Бунчалар фантазия каторида бунчалар аниқликка эришиш қийин.

Лекин чин шоир бунинг ҳар иккисига тўла муяссар бўлади.

Ана шу ерда андак тўхтаймиз-да, Чўлпон бадий таржима йўли учун жуда муҳим бир хулоса чиқарамиз.

У ҳам бўлса шуки, Чўлпон бадий таржимада фантазия ва аниқлик йўлидан боради. Бадий ҳодиса ҳақида сўзлаётганимиз учун буни фантазия аниқлиги деб юритиш ўринли бўлади. Бир карашда биз гўё бир-бирига мос келмайдиган тушунчаларни бирлаштираётгандек бўлишимиз ҳам мумкин. Лекин Чўлпоннинг бадий таржима йўли баайни шундай, яъни фантазия ва

аниклик, тўғрироғи, фантазия аниқлиги! Биз албатта фалсафий ва математик категория тўғрисида эмас, ҳар икки ҳолда ҳам бадий ҳодиса: бадий фантазия ва бадий аниклик ҳақида гап юритаётимиз.

Бадий фантазия ва бадий аниқликни Чўлпон бадий таржима йўлининг бош принципи дер эканмиз. Буни ҳақиқатан ҳам, ҳодиса деб юритишга ҳақлимиз. Унинг ҳодисага айланиши Чўлпоннинг бошқа қатор таржима асарлари ва айниқса, Пушкиннинг "Борис Годунов" трагедиясининг ўзбекча таржимасида бор бўй-басти билан кўзга ташланади. Пушкин асарларининг 1955 йилда Тошкентда ўзбек тилида нашр этилган тўрт томлигига "Борис Годунов" ҳам киритилган. Лекин бунда ҳам Чўлпоннинг бу асарни таржима қилганлиги қайд этилмаган. Ҳолбуки бу аниқ Чўлпон таржимаси. Ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги учун биз "Гулистон" журнаlining 1937 йил март ойи сонидан эълон қилинган "Борис Годунов" асарининг бир парчаси билан 55-йил нашрини солиштириб кўрдик. "Гулистон"да бу матн остига Чўлпон таржимаси деб қайд этилган. Бу парча билан 55-йил нашри бир матн. Фақат 55-йил нашрида журналдагидан фарқли равишда бир қанча таҳририй ўзгаришлар қилинган. Чамаси, 55-йил ўзгаришлари тўла маънода шу нашрнинг муҳарририга тегишли. Биз уларга ўз ўрнида бирмунча тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, Борис Годунов 1598 йилда Русь тахтига ўтириб, 1605 йил – то ўлимига қадар подшоҳлик қилди. Асл насл-насаби татар аслзодаларидан чиққан эди. Борис Годунов Иван Грознийдан сўнг тахтга чиққач, Русга Европа маданияти ва илм-фанини олиб киришга қаттиқ ҳаракат қилди. Ҳатто Россияда биринчи мартаба Европача университетларни очиш пайида бўлди. Аммо диндорлар Европа университетлари халқимизнинг фикрини, турмушини бузади, деб қаршилик кўрсатганидан сўнг Борис уларни очолмади.

Лекин бари бир Европадан олимлар, ўқитувчилар, мутахассисларни кўплаб чақирди. Рус ёшларини илғор мамлакатларга таҳсил учун жўнатиб турди. Қон тўқмасдан адолат билан подшоҳлик қилиш йўлини тутди. Лекин

шоҳлик муҳити ва эндигина кенгайиб келаётган Рус салтанатчилигининг ўзи турли, гулувлар, фитналар, галаёнлр, киргинлар, ўзгалар ерларини босиб олишлар, ўзга ожизрок халкларни қатли ом қилишлар ва шулар замирида ўта-кетган адолатсизликлар, ноҳақликлар, зулмлар билан тўлиб тошганди.

Борис қанчалик адолатли шоҳ бўлишга уринмасин, у ёвуз салтанатчилик қисматидан қочиб қутулолмади. У дастлаб икки йил шаън-шукуҳ билан ҳукмдорлик қилди. Сўнг ногаҳоний бало-қазоларга, фитналар ва халқнинг гулуви, норозилгигига дучор бўлди.

Годуновдай донишманд ва кўп тажрибакор шоҳни тинимсиз турли тухматлар таъқиб этди. Ўзи ҳам фитналар оғушига тушди. Қон тўқди.

Борис Годунов Рус тарихига энг донишманд ва энг фожиали шоҳлардан бири бўлиб кирди.

Борис тахтга чиқаркан: "Худо шоҳид, мен подшоҳлик қилар эканман, менинг салтанатимда етим-есирлар ҳам, қашшоқ гадолар ҳам бўлмаяжак!"-деб онт ичган эди. Шунда у Карамзиннинг гувоҳлик беришича, устидаги кўйлагини тортқилаб туриб: "Устимдаги сўнги кўйлагимни халқимга бераман!" -деган экан. Карамзин ана шу ғалати ҳолатни тасвирлаб келаркан, "халойик шод бўлиб сукут сақларди", деб ёзади / Н.М. Карамзин. Предания веков. М., 1989, 691 б./

Борис тахтга ўтирганда, ўзига совға қилиб келтирилган қимматбаҳо олтин-кумушларни қабул қилмаган ва "халқимнинг қўлидаги бойлик хазинамдаги бойликдан афзал ва ёқимлироқ", деб айтган эди.

Пушкин "Борис Годунов"ни ёзган чоғида бошдан-оёқ Карамзин асарига суянди. Карамзиндан равиш олди. Карамзин қандай сўзларни ишлатган бўлса, шундай сўзларни ишлатди. Яъни тўлалигача Карамзин талқинига содиқ қолди.

1601 йилда Россиянинг бошига кулфат тушди. Ўн ҳафта бир кун ҳам тинмасдан қаттиқ ёмғир ёғиб турди. Бутун Россияда дехконлар ердан ҳосилни йиғолмай қолдилар. Бунинг устига келаси йилги ҳосил уруғларини сочишнинг ҳам имкони бўлмади. Тез орада халқ ўртасида очарчилик

бошланди. Одам гўштини ейиш авж олиб кетди. Москванинг ўзида икки ярим йил ичида 500 минг одам кирилиб кетди.

Гарчи Борис бутун подшоҳлик хазиналарини очиб халқ аҳволини енгиллатишга уринган бўлса-да, кўпга келган офатнинг ваҳимаси тинмади ва подшоҳни ҳам ўз қомига тортди. Халқ икки йил аввал уни суюб, унга ёлвориб ва кўп таваллолар қилиб подшоҳ қилиб кўтарган эди.

Очарчилик сабаб бўлиб, халқ бунди Борис кўп гуноҳ ишлар қилгани ва Иван Грознийнинг алла нечанчи хотинидан бўлган, расман қонуний деб ҳисобланмаган ёш шахзода Дмитрийнинг қонини тўқишда айблади. Кейинги тарихчилар гарчи Борис шахзодани ўлдирмаган, бунинг унга ҳеч бир ҳожати ва зарурати йўқ эди, деб аниқлаган бўлсалар-да, лекин ўз даврида бу оғир тухмат Годуновга ёпишган, тўғрироғи унинг гараз гўйлари томонидан ёпиштирилган ва ёвуз мишмишлар халқ ичида ҳақиқат деб қабул қилинган эди.

Годунов замонида Григорий Отрепьев деган одам турли найранглар билан ўзини шахзода Дмитрий деб эълон қилган ва айрим Европа мамлакатлари қироллари ўша пайтида Годуновга қарши курашда ундан фойдаланган эдилар. Сохта Дмитрий шу тарика гарчи Годуновни енголмаган эса-да, лекин унинг пайи қирқилишига ва халқ ўртасида обрўсизланишига сабаб бўлган эди. Карамзин ҳам "Россия давлатининг тарихи" деб аталган йирик асариди романовлар хонадони манфаатларини кўзлаб, Годунов ҳақидаги тухматларни тасдиқлаган, лекин Годуновни улуг подшоҳ сифатида ҳам талқин қилган эди. Пушкин ҳам Карамзин изидан борди.

Лекин у трагедияда Годуновнинг ички қийноқлари, ўртанишларига алоҳида урғу берди. Трагедияда Борис буюк ўртанишлар оловида қуяётган донишманд ва ўта фожияли сиймо каби гавдаланди.

Чўлпоннинг таржимаси салмоқли таржима. Чўлпон аслият мазмунига ва оҳангдорлигига хос бўлган салмоқни тўла сақлайди. Унинг таржимасида худди аслиятдаги каби фикр қаймоқ бойлаб ётади. Чўлпон ўзининг бу таржимасида ҳам матнни маълум даражада шарклаштиришга мойиллик

билдиради. Бу "шарклаштириш" - матнга у кўтарган даражада меъёрни сақлаган ҳолда шарқона руҳ бериш Европа ва Рус ҳаётига тегишли ҳодисаларни ўз ҳолича олмай, уларга ўзбек тушунчалари доирасида бадал топишга уринишларда, қаҳрамонларнинг сўзларига шарқона, ўзбекона колорит бериш ҳаракатларида, фразеологизмларнинг таржималарида кўзга ташланади. Годунов суюкли қизининг қайлиғи бўлмиш шаҳзода бевакт ўлимга дучор бўлганди. Борис маъсум кизини юпатиб, шундай дейди:

"Хўш, Ксения, ширин қизим, кўз қорачигим?" Чимилдикқа кирмай туриб тул қолган болам, сен ҳали ҳам раҳматликни ўйлаб йиғлайсан. Жоним болам!..»

Пушкин шу ҳолатда бокира Ксениянинг ғамга ботганлигини кўриб бениҳоя эзилиб кетган Бориснинг юрагидан тошиб келган аламини "Что. Ксения? что, милая моя? В невестах уж печальная вдовица!" /А.С. Пушкин. Асарлар. Ўн томлик, М., 1975, 4-том, 213 б./

деган сўзларига жо қилади. Булар алам ва хўрлик тошиб турган сўзлар гўзал кизини бахтиёр қилишни истаб, шундай бахтга муяссар бўлолмаган ота - юрагида кизига меҳр - муҳаббат тўлиб тошган ота эҳтимол шундай қайғурса керак. Пушкин шу қайғунинг ифодасини теран белгилаган. Борис сўзларида самимий алам сасланиб туради.

Чўлпон ҳам шу оҳангни қалбдан ҳис қилади ва ота аламини тўла англатиш учун шарқона удум ва равишдан усталик билан фойдаланади. Эътибор бергандирсиз: Пушкин фақат "милая моя" деб эркалайди Годунов тилидан Ксенияни. Асосий ургу ва қайғунинг ифодаси икки маротаба такрорланган "что"га тушади. Шу сўзнинг ўзида бу ерда олам маъно товланишлари ётади: қайғу, ачиниш, умидсизлик, эркалаш, инсоннинг ўта ожизлиги, қазо олдида ҳар қандай юпатишнинг маъносизлиги... Ана шу ўта маънодор "что" ни қандай таржима қилиш мумкин? Ўзи учтагина ҳарфдан иборат оддийгина сўз, лекин худи ўзга тилга ўгириб бўлмайдигандек туюлади.

Пушкин матнига нисбатан олганда "Хўш, Ксения?" - дейди Чўлпон. Лекин бу "что" даги Бориснинг аламзадалигини ифодалашдан ожиз. Шундан сўнг Чўлпон эркалатувчи сўзларга зўр ургу беради. Оригиналдаги "милая моя" ни ёяди. У: "Ширин кизим, кўз қорачигим"га айланади. Шу тариқа Годунов дардини ифодалашда Пушкин матнидан қолишмайдиган дардчил матн яратади. Пича парига ўтиб, Годунов кизига тасалли бераркан, гапни қайтадан бошлаб. Ксенияга "Дитя мое!" деб мурожаат қилади. Чўлпон бунини "Жон болам!"- деб олади. "Дитя мое!" "милая моя"га қанчалик мос тушган бўлса, Чўлпоннинг "Жон болам"и ҳам юқоридаги" ширин кизим, кўз қорачигим"га шунчалар уйғун келади. Чамаси Чўлпон шу кичкинагина матнда /агар ўлган шахзодани "рахматлик" деб ўта шарқоналикка йўл қўйилганлигини ҳисобга олмаганда ҳам / ўзбек халқига хос эркалатиш усулидан фойдаланмаганда аслиятда қандай бўлса, шундай таржима қилганда, вазиятининг руҳини ярата олмаган бўларди. Пича ўтиб, Годунов кизининг бахтсизлигида ўзини айблайди. Унинг ўқинчи чексиз.

«Худойимга юзим қора бўлса керакки, сени бахтли-саодатли қила олмадим...»

Пушкин матнида Борис Годунов бу ўринда "Я, может быть, прогневал небеса. Я счастье твое не мог устроить" /213/ дейди.

Бундай сўзларни ўғиришда қанчалар ранг-барангликлар бўлиши мумкинлигини амалиётчи таржимонлар яхши биладилар.

Нималар деб таржима қилмаслик мумкин бу Годунов сўзларини! Лекин улар ичида бари бир, энг қутилмагани ва энг муваффақиятлиси Чўлпон талқини бўларди. Годуновнинг боши асоссиз мишмишлар ва қора тухматлардан гавлаб бораётган бир палла. У буларнинг барини ўз тақдиридаги ўзгачалиқдан кўради. У донишманд одам сифатида ўзи аслида айбдор бўлмаса ҳам, ўзини айблашга, ўзидан кўришга мойил. Годуновнинг трагедиядаги уч йирик монологда ҳам фикрлар қуюнида шундай ҳар нарсани ўзидан кўришга интилиш сезилиб туради:

Мен толеъсиз. Ўйладимки, ўз фуқароимни

Мамнун қилсам, шараф билан юкорилатсам,

Кўп муҳаббат аён айлаб ўзимга тортсам,

Йўқ, бўлмади бу химматни кейинга қўйдим:

Подшони тирик чоғида эл севмас экан;

Подшони ўлгандан сўнг севар эканлар.

Халқ алқаса, ёки аччиқ фарёдлар қилса,

Кўнглимизни юмшариши, жиннилик экан!

Бу Годуновнинг ўз ҳаётидан чиқараётган хулосалари. Уларда жуда катта тажриба ва донишмандлик барқ уриб туради. Яна боя айтганимиздек, жуда софдил, виждонли одамларга хос бўлган ўз - ўзини айблаш, ҳар нарсани ўзидан кўриш майли. Чўлпон Годуновга хос шу икки сифатни донишмандлик ва ўзини гуноҳкор билиш майлларини жуда теран ифодалайди.

Унинг матни бунда асло Пушкин матнидан қолишмай жаранглайди. Годунов гоят омилкор ва тажрибакор бўлганлиги боис унинг тили шу шохга хос бўлган маънодор ва ёрқин ҳикматларга бой. Чўлпон ҳам Годуновнинг ички изтироблари, ҳам унинг шундай донишманд ҳикматларини лўнда ва ёмби тарзда коғозга туширади. Юқоридаги матнда “Подшони тирик чоғида эл севмас экан” деган ҳикматга эътибор бергандирсиз. “Живая власть для черни ненавистна”, дейди Пушкиннинг матни. “Живая власть” деганини биз ҳозир “Тирик ҳоким” деб олсак, Пушкин матнига жуда яқинлашиб борган бўлардик. “Тирик туриб ҳукм сурсанг, Эл севмас экан” деб олиш ҳам мумкин. Талкинлар кўп. Ранг-баранг. Лекин Чўлпон ҳикматнинг лўндалиги ва ёрқинлигини саклаш учун бу иборани “подшо” деб олади. Ва уни кейинги мисрада яна бир бора такрорлайди. Шундай қилиб, унинг таржимасида бу теран ҳикматга айланади. Энди бошқа бир ўриндаги ҳикматга ҳам қулоқ тутайлик. Годунов умри охираб бораётган ва руҳий бухрон энг чўққисига етган бир пайтда шундай аламли сўзларни айтади:

Йўқ, марҳамат ва шафқатни англамайди халқ,

Яхшилик қил – сенга ҳеч бир раҳмат демайди,

Талаб ўлдир – бундан сенга ёмон бўлмайди. (276 б.)

Биз бу ерда Чўлпон таржималаридаги бош принципларидан бири - аниклик деган фикрмизни унутмаслигимиз керак. Годуновнинг буюк ўқинч билан айтилган шу аламли сўзларини аслиятдан тинглаб кўрайлик:

Нет , милости не чувствует народ:

Твори добро - не скажет он спасибо;

Грабь и казни – тебе не будет хуже ...

Аниклик юзасидан олганда, бу сатрларни ҳатто сўзма-сўз таржима дейиш ҳам мумкин. Лекин бунчалар аникликка ва бунинг устига лўндаликка эришмоқ учун Пушкиннинг даҳоси Чўлпон даҳоси билан кўшилмоғи керак.

Годуновнинг трагедиядаги барча сўзлари канчалар хикматдор бўлса, улар яна шунчалар хиссий томондан ёркиндир. Годунов нутқларида хиссиётлар пўртана бўлиб тошади. Сатрлар, сўзлар қайнаб турган долгали денгиз тўлқинлари устида қалқиб бораётган қайиқнинг вайрон парчаларига ўхшаб кетади.

Чўлпон Годунов нуткига хос шу эмоционал кудратни – пўртанадорликни бадиий теран ифодалайди. Аслиятдаги жуда бой оҳанг товланишларини олтин зарралари каби асрайди ва ўз матнига сингдиради. Хулоса чиқариб айтадиган бўлсак, у Пушкин матнидаги донишмандлик, хикматдорлик ва иккинчи томондан, эмоционал бойликни тўла англантишга муяссар бўлади. Булар “Борис Годунов” таржимасида Чўлпон эришган энг йирик муваффақиятларидан ва асосийларидандир. Лоакал Годуновнинг ўлими олдидан ўгли Фёдорга айтган насихатларидан куйидаги парчани кайд этиб ўтайлик:

Сен – ёш ва хом ҳукмдорсан : шу нозик онда

Қандай килиб юрт сўрайсан, хиёнатларни

Фош киласан, фитналарга барҳам берасан?

Маънос бўлма: оллоҳ буюк! У ёшларга эс ,

Ожизларга куч беради ... Сўзимни эшит:

Маслаҳатчинг – эътикодли, кўп кўриб, билган

Кекса ва ҳам элга маъкул бир одам бўлсин... (278 б.)

Оҳанг товланишлари бунда ажиб бир рангинлик касб этади. Ўлаётган шохнинг киска - киска нафас олаётгани ва бу сўнгги дам эканлиги, сўзлар бағоят мардона одамнинг кўксидан чиқаётганлиги – булар бари худди суратда чизилаётгандай гавдаланади.

Чўлпон бадий таржималари хақида сўз юритиш ғоятда марокли иш.

Албатта, Чўлпонинг бу бадий таржималари Европа ва Рус адабиётини ўзбекчалаштириш йўлидаги илк йирик қадамлар эди. Таржима йўллари белгиланаётган ва усуллари шаклланаётган давр эди. Бадий таржима соҳасида ўша даврда Чўлпон, Ойбек, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон анча баланд парда олган эдилар. Булар бадий таржиманинг ўзбек мактабини очган эдилар. Шу мактабнинг кўр-кути билан кейинчалик бир қанча истеъдодли ўзбек таржимонлари етишиб чиқдилар ва жаҳон адабиёти дурдоналарини ўзбек китобхонига етказишда ажиб бир фидокорлик кўрсатдилар. Уларга хамиша Чўлпон шукуҳи ёр бўлди.

Бу ерда яна шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, таъкиб замонларида Чўлпон бадий таржималаридан унинг номини ваҳшийларча олиб ташлаш, матнларига тахрирлар ва ўзбошимча ўзгартишлар киритишларга уринишлар ҳам рўй берди. Бу кўпрок Чўлпон матнidan ўша замонларда эскича ёки форсча-арабча ҳамда диний-мистик деб топилган сўзлар ва истилоҳларни алмаштиришда кўзга ташланди. Чўлпон агар “Гордунов” таржимасида “мунший” деб ишлаган бўлса, буни “котиб” деб тахрир килдилар, “қурултой” деган бўлса, буни “йигин” деб алмаштирдилар.

Татарларнинг у дахшатли тасаллутидан?

Ё Иоаннинг ваҳшийларча жазоларидан? –

деган бўлса, “тасаллут” сўзига тушунмай ёки бу арабча сўз Пушкинда нима қилиб юрибди? – деган бачкана бир сиёсий талаб билан унинг ўрнига “ҳукмронлигин” деб ёздилар ва Чўлпон матнини бузиб ташладилар. Чўлпон “серижтиход” деган бўлса буни “серкунт” дедилар.

“Царь”ни Чўлпон “Чор” деб олганда, улар барча ўринларида буни “шоҳ” деб чиқдилар.

Чўлпон “магфират тилаб” деса, буни донолик билан “маърифат тилаб” деб тузатдилар ва ҳушёрлик намуналарини кўрсатдилар. Чўлпон матнида: “Роҳибликнинг кисвасига бурунажакман” дейилса, дарҳол ўйчан каламини олиб, астагина бу ажиб сўзни “сурунажакман” деб ўзгартириб қўя қолди. Ҳолбуки, “бурунмак” ўзбек сўзи, қадим сўз ва яхши сўз. Ҳамид Олимжон бу сўзни четлаб ўтмаган: “У юрганда очилар гуллар, баҳмалга буринар баҳорий чўллар” / “Ишим бордир ўша охуда...” шеъри/. Худди шу ҳушёр редактор қўли “Мактул шахзода” ни “марҳум шахзода” деб тузатди. Албатта, у ўз даври сиёсий тузумининг тузини ичиб, уни оқлаши керак эди.

Лекин ҳамма учун баробар кийматга эга бўлган сўзларга ҳам шундай синфий мафкуравий ёндашиш тўғри бўладими? Синфий ёндашиш қандай кашшоқ ва каттол бир ходиса бўлганлигини шу андак мисоллардан ҳам англаса бўлади. Ҳолбуки, ўзбек тили муҳитига киргач, ҳар қандай чет сўз ўз сўзга айланиш жараёнига тушади... Тил ҳамма ерда очик макон... .

Чўлпон “Улуғ хинди” деб аталган мақоласида ўз таржимонлик иши ҳақида сўзлаб: “Кўлим калтираса ҳам, юрагим ўйнаса ҳам, қудратим етмаса ҳам, ўша Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтин кўприкни элимга танитмоқчи бўлдим...” деган экан. Гарчи “Олтин кўрик” деб у улуғ Тагорни назарда тутган бўлса-да, лекин кенгроқ оладиган бўлсак, бадиий таржима соҳаси ҳам худди Тагор каби Шарқ билан Ғарбни яқинлаштиришга буюк ҳисса қўшиб келади.

Чўлпоннинг ўзи ҳам жаҳон маданиятлари ўртасида олтин кўприк бўлишга муносиб асарлар яратти. Ул кўприкдан фақат гўзаллик қарвонлари ўтиб боради ва насллар Чўлпонни ўз таржималари билан олтин кўприк солган, шу кўприкдан халқни зулмат чоҳидан олиб ўтган адиб ва донишманд, деб қадрлайдилар.

3. ТАРЖИМОН УСЛУБИ

Таржимон ва жумла

Таржимон бу - услуб. Услуб эса – жумла. Жумла яратиш маҳорати.

Жумласи йўқ одам ёзувчи, шоир, драматург бўлолмаганидек, жумласи йўқ кимса ҳам ҳеч қачон таржимон бўлолмайди.

Ишнинг тугал замирига қарасак, роман бу - жумла, шеър ҳам – жумла, комедия ҳам - жумла; ахборот, илмий тадқиқот ҳам - жумла. Ёзувчига ҳам, таржимонга ҳам энг муҳими - жумлани – ўз жумласини чиқара олишида. Жумла чикса, услуб чиқади. Жумла Толстойни Тургеневдан, Достоевскийни Гоголдан, Пушкинни Лермонтовдан ажратиб ўзига хос қилиб туради. Жумласидан ёзувчини таниб оладилар. Яхлит асар ҳар қанча йирик бўлмасин, у жумлалардан таркиб топади. Қатралар йигилиб сойу дарё бўлганидек, жумлалар жам бўлиб роман, дoston, лирик шеър ёки рисоаларга айланади. Жумла – бадиий услубнинг жавҳари ва кимёси.

Жумланинг шираси унинг қандай қурилганида, қандай оҳангдорлик касб этганида.

Ўзбек тилида ширали сўз, ширали овоз деган гап бор.

Ширали сўз ва ширали оҳангни биз таржимада ва уни баҳолашда энг муҳим тушунчалар каторида қарашимиз зарур.

Ширали сўз ва ширали оҳанг таржима эстетикасининг марказида туради ва унинг моҳиятини белгилайди.

Ширадор жумла бўлмаса, роман, ҳикоя йўқ. Жумла туйғуси юксак ривожланган одамгина ёзувчиликда санъаткорликка эришоллади.

Худди шу сўзларни таржимонга нисбатан ҳам айтишимиз мумкин.

Таржимонни биз жумла туйғуси ривожланган, камолга етган киши деб тушунаимиз.

Жумла яратиш туйғусини тарбиялаш - талантни тарбиялаш -талантли таржимонларни тарбиялаш, яна ҳам тўғрироғи, таржимон талантини тарбиялаш деганидир.

Бинобарин, таржимонлик ихтисоси ҳақида сўз бораркан, таржимонлик таланти ҳақида ҳам фикрлаш, сўз юритиш ниҳоятда ўринлидир.

Талантсиз ҳеч бир ижод бўлмаганидек, талантсиз таржимон ҳам юзага чиқмайди. Шунинг учун бу ўзига хос кадимий мутахассислик тўғрисида сўз юритганда, ихтисос кўникмалари, билимлари ҳосил қилишни талантни уйғотиш ва тарбиялаш билан бирга доимо қўшиб олиб бориш қобил замонавий мутахассислар етиштиришда катта аҳамият касб этади.

Таржима аслиятдан нусха кўчириш эмас. Таржимада аслиятдаги сўзлар, бирикмаларнинг маънолари кўчирилмайди, қандай бўлса, шундай тиклаб қўйилмайди, балки бошқа тилдаги яқин маънолар билан ифодаланади.

А.П. Чеховнинг “Никоб” ҳикоясида персонаж тилида:

“Это странно, это... это даже сверхестественно...”

– деган жуда қаттиқ ажабланиш, норозилик, бировнинг кутилмаган кўполлиги, адабсизлиги, ўта сурбетлигига дуч келиб, нима қилишни билмай қолишликни ифодалайдиган жумла ўтади.

Ҳикояни Абдулла Қаҳҳор содда ва ўзбекона таржима қилади. Юқоридаги жумла ўзбек тилида шундай ифодаланади:

“Бу қандай бўлди ... Бу ҳеч ақлга сигмайдиган иш-ку...”

Бу жуда яхши таржима. А. Қаҳҳор Чехов ҳикоясининг сўзларини қандай бўлса шундай маъносини бериб қўя қолмайди. Асл матнда сўзлар Чеховча оддий, унчалар мураккаб эмас. Тушунишга осон. Уларни кўп вақт сарф қилмай ва узок ўйлаб ўтирмай чиқариш мумкин таржимада.

Аслиятдаги жумлаларни магистрантлар ўзбекча таржимасидан беҳабар ўгиришга ҳаракат қилиб кўрдилар:

“бу галати, бу... бу хатто ғайритабиий”...

ёки:

“бу қизиқ, жуда қизиқ, бу... бунга одам ишонгиси келмайди”...

ёки:

“бу нимаси, тавба, бу... жуда ҳаддан ошиб кетди-ку”...

Ўнлаб версиялар айтилди ва доскада қайд этилди. Кейинги магистрантларнинг вариантлари ёнига ниҳоят А. Қаххорнинг таржимасини ёздик. Уни таҳлил қилдик. Таржимада энг оддий жумлаларни ҳам қанча одам таржима қилса, шунча ранг-баранг вариантлар, версиялар пайдо бўлавериши мумкинлигига ишонч ҳосил қилдик.

Ҳа, А. Қаххор сўзма-сўз таржима қилмайди. У сўзга ижодий қарайди.

У яқин маънони излайди. Сўзма-сўзликдан қочади. Хўш, нега бундай?

А. Қаххор шундай ҳолатда ўзбек нима дейишини, ўз норозилигини қандай билдиришини анча ўйлаб кўради. Ниҳоят жуда оддий, табиий жумлаларни топади.

“Это странно, это...” жумласи Чехов персонажи учун қандай табиий бўлса, А. Қаххор таржимасида ҳам у жуда табиий эшитилади.

Дафъатан, бундай қарасангиз, бу одми жумлани “бу қандай бўлди?” деб таржима этиш бошқа одамнинг ҳаёлига келмаслиги ҳам мумкин. Дарвоқе, магистрантлар версияларида ҳам бундай вариант учрамади. Дастлаб аслиятга қараб туриб албатта, бу жумлани “бу ғалати-ку”, “бу кизик бўлди-ку”, “бу нима хурмача қилик” деб ўгириши ҳам табиий туюлади.

Ҳамма гап шундаки, А. Қаххор Чехов персонажи жумласини бадиий талкин қиларкан, аслиятдаги маънодан андак қочади, четланади ва буни қарангки, қочиб, четланиб туриб, аслиятга яқинлашиб боради.

Аслиятни ўзбекча бадиий талкин қилади. Ҳатто Чехов жумлаларини янада ихчамлайди. Ортикча бўлиб кўринган “бу... бу” ларни олиб ташлайди. *Аслиятни чин ёзувчиларча оригинал талқин этади.*

Таржиманинг гўзаллиги, унинг ҳақиқий ижод эканлиги мана шунда. Бу ерда аслиятдан қочиб ёки четланиб туриб унга максимал яқинлашиш ҳамда бадиий талкин тушунчаларимизни эслаб қолайлик. Уларни маълум маънода таржима қилиш ижодий принциплари деб аташ ҳам ўринли. Чунки уларга бундан кейин таржималар матнлари таҳлилларида, таржимон маҳорати ва у қўллаган услубларни тушунтиришда “қочиш”, “яқинлашиш”, “бадиий талкин” тушунчаларига принцип сифатида тез-тез мурожаат қиламиз.

Бадий адабиётлар таржималарида аслиятдан қандай бўлса шундай, яъни сўзма-сўз нусха кўчириш шарт эмаслигини айтдик.

Бирок, бу бадий талкинда фақат ва фақат маънолар таржима қилинади дегани ҳам эмас.

Талкин ва тафсир

Айтайлик, “Қуръони Карим”нинг ўзбек тилига қилинган бир неча таржималарида “маънолар таржимаси” деб ёзиб қўйилганлигини кўрамиз. “Маънолар таржима”си бу аслида, мумтоз тушунча билан айтганда, “тафсир” ёки унга жуда яқин нарсасидир. /“Қуръони Карим”нинг Алоуддин Мансур, Шамсиддин Бобоҳон, Абдулазиз Мансур томонидан адо этилган таржималари/.

Ислом луғатларининг талқинича, “тафсир” – баён қилиш, очиб бериш, равшан қилиш каби маъноларни англатади. Узоқ тарих давомида “тафсир” бутун бир илм даражасига кўтарилган ва унинг талаблари, қоидалари ишлаб чиқилган. Минг йиллик тажрибаларда “тафсир”нинг турлари ҳам юзага чиққан.

Чунончи: “тафсир бил маъсир” – оятлар саҳих ҳадислар ҳамда ҳазрати пайгамбар суҳбатдошлари – саҳобаларнинг сўзлари, гувоҳликлари воситасида қилинадиган баён.

Яна иккинчи “тафсир” тури: “тафсир бир - рай” – бунда тафсирчи оятларни ўз ижодий фикри, гайрати, фантазияси билан баён қилади.

Учинчи “тафсир” тури: “тафсири ишорий” – бунда тафсирчи оятларнинг зоҳирий эмас, махфий, сирли, кўп маъноларга ишора этувчи жиҳатларига эътиборини қаратади.

Ранг-баранг тафсир йўналишлари ичида маданий ва илмий тафсир йўналишлари ҳам мавжуд бўлиб, уларда оятларнинг илмий, маданий, социологик кашфиётларга ишора қилувчи томонларига диққат қилинади.

Қадим Турон ва Туркистондан чиққан тафсирчи уламолар, адиблар ичида Имом Мотуридий, Имом Абуллайс Самарқандий, улуғ Имом Замахшарий, Имом Насафий тафсирлари илмий теранлиги, бадий

талкинларининг тозалиги, аниқлиги, холислиги билан ҳамон ўз қиммати ва аҳамиятини йўқотмаган.

“Қуръони Карим”, “Инжили Шариф”, “Таврот”, “Янги Аҳд” каби илоҳий китобларни таржима этиш бениҳоя нозик иш. У тафсирчи, баёнчи таржимондан улуг ва теран билимларни, эътиқодий софликни: тарафкашлик, мазҳаб манфаатлари, мақсадларидан ўта холисликни; аслият тили, таржима қилинаётган она тилни мукамал ва ҳар томонлама билишни; диний, тарихий, замонавий илмлардан кенг хабардорликни; пайгамбарлар, саҳобалар, тобеинлар, авлиёлар ҳаёти, фаолиятини, суннат ва ҳадисларни баркамол билишликни талаб этади. Ушбу талаблардан “тафсир” шартлари тугилади.

Муфассир таржимонлар пок ва соғлом ниятли. феъл-атвори гўзал, сўзи ва илмига аввало ўзи риоя этадиган, Қуръони Карим маъноларини талкин этишда нозик фаҳмлик, нозик идрокли, дид-фаросатли, одоб-икромли, холис фикрли бўлмоқликлари шарт деб билинган.

Шуниси ҳам борки, айрим уламолар узок пайтлар “Қуръон”ни таржима қилиш мумкин эмас, деган тушунчада бўлиб, шунга амал қилиб ҳам келганлар. Кейинги юз йилликларда “Қуръони Карим” ва бошқа илоҳий битиклар турли Европа ва Шарқ тиллариға таржима қилина бошлагач, “Қуръон”нинг бошқа тилларга таржима масаласи қайтадан кўриб чиқилди. Таржима шартлари, таржимонга қўйиладиган талаблар қондалаштирилди. “Қуръон”нинг маънолар таржимаси деган тушунча шундан пайдо бўлди ва одатга кирди.

/“Ислом энциклопедияси”, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2004 йил. 227 – 230 саҳифалар/.

Мана шундай чуқур ишлаб чиқилган, дин ва тарих тараққиёти такозо этган шартларга “Қуръон”нинг рус тилига қилинган энг сўнгги Валерия Порохова таржимасида ҳам риоя этилди. Нашрнинг титул варағи ва муқовасига “перевод смыслов и комментарии” деган изоҳ битиб қўйилди /Просветительский центр Аль Фуркан, Дамаск – Москва. Перевод смыслов

Валерии Пороховой, 1995/. “Перевод смыслов и комментарии” дегани бу ўша айни тафсирнинг ўзгинасидир.

Албатта, хозирги замон саводхон кишилари тафсир, яъни баён билан бадий талкин тушунчаларини фарклашимизга тўғри келади. Шу билан бирга интерпретация ва баён орасида яқинлик мавжуд. Аммо тафсир ва талкин бир нарса эмас. Бадий талкин тафсирдан кўра кенгрок ва динамикрок. хусусиятларга эга. Бадий талкинда ижодкор муаллифнинг эркин муносабати ва ёндошувларининг салмоги жуда каттадир.

Илмий ва бадий талкин таржима назариясида таржима принципларидан бири сифатида кўринади ва ҳаракатда бўлади.

Тафсир эса асосан диний – илоҳий битиклар ва аниқрок айтганда, “Қуръони Карим” таржималари тарихи, тажрибаларида юзага келди ва шу катта маданий – адабий воқеага дахлдор бўлиб қолди.

Шу билан бирга “маънолар таржимаси” деган тушунча бадий талкинга жуда яқин ва тўғридан тўғри дахлдордир.

Бадий талкинда шаклан ва мазмундорлик жиҳатидан чегаралар ва меъёрлар борми? Албатта, уни мумтоз, идеал даражада қабул қилсак ва тушунтирсак, у ҳолда унга бадийлик меъёрлари ва чегаралари ёт эмаслигини кўрамыз.

Уларнинг энг муҳимлари – аслиятга садоқат, аслиятни севиш, аслият бадий, гоёвий хусусиятларини тўла саклаш, аслият руҳи, ҳаққонияти, бадий воситалари, услубий кашфиётларини йўқотмаслик, уларни бошқа тил стихияси ичига тўлақонли олиб кириш билан белгиланади.

Бадий талкинда шартлиликка йўл қўйилади. Бунда таржимон ҳам маълум даражада ўзини эркин сезиши, эркин тутиши, адабий – бадий ҳодисаларга эркин муносабат ва ёндошувда бўлиши мумкин.

Аммо илмий – техник адабиётлар, ахборотлар, рекламалар матнлари таржимасида шартлашилган ҳоллардан ташқари таржимон эркин бўлолмайди. Илмий техник таржима талкинида эркинлик ўзбошимчаликка

олиб боради ва бу ўқувчига жуда қимматга тушиши, ҳатто катта зарар келтириши ҳеч гап эмас.

Бадиий талкинда аслият сўзларига, гап қурилишларига, оҳангдорлик ва маъноларнинг товланишларига ижодий ва ижодкорона муносабатда бўлиш таржиманинг жонли ва ширали чиқишига олиб келади. Сўзларнинг маъноларини аниқлаш – семантикада таржимоннинг заковати муҳим аҳамиятга эга. Аслиятдаги сўзларнинг маъно ифодаларини, мазмунини таржимада қандай чиқариш устида тер тўқиб меҳнат қиларкан, таржимон иккинчи – таржима тилининг семантик, стилистик, прагматик жиҳатлардан бекиёс даражада бойишига, ифода салоҳиятининг кучайишига хизмат қилади. Унинг ижодий меҳнати натижасида иккинчи тил – таржима тили илгари ўзида бўлмаган сўзлар, тушунчалар, атамалар, янги ясалган бирикмалар, ҳикматли сўзлар, афоризмлар, янги турғун бирикмаларни ўз бағрига олади.

Таржимачиликнинг мана шу фазилати туфайли айтайлик, рус, инглиз, француз, немис, араб, хинд, хитой, япон, туркий тилларнинг ҳозирги бойлиги бундан икки юз илгариги даврга қараганда бекиёс ўсган, кенгайган. Бу тиллар ҳар қандай услуб, ҳар қандай ифодаларни тўла муваффақият билан акс эттириш қудратига эга. Уларнинг ифода ҳамда тасвир имкониятлари чексиз даражада кенгайган.

Худди шундай фикрни туркий тилларнинг буюк бир шаҳобчаси бўлмиш ҳозирги ўзбек адабий тили ҳақида ҳам айтиш мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тили таржима ва адибларнинг бадиий ижоди туфайли бениҳоя бойиган, кучли тасвир қобилиятига эга бўлган даражасига кўтарилди. Тарихан олиб қараганда, ўзбекларда жонли сўзлашув тили, бадиий адабиёт тили, шеър тили, фольклор адабиётлари тили, тарихий, илмий адабиётлар тили анча ривожланган эди. Меросимиз уларнинг ниҳоятда бой намуналари билан музайян. Шу билан бирга бизда то XX асрнинг йигирманчи йилларигача сиёсий – ижтимоий адабиётлар тили, фалсафа, ҳамда социология тили, замонавий адабиёт ва замонавий илм тили нисбатан

ўсмаган, шакланмаган эди. Ўн тўққизинчи аср охирлари ва айникса йигирманчи асрнинг биринчи чорагида кизгин тус олган бадий ижодкорлик, илмий изланишлар, ва айникса, таржималарнинг ривожланиши адабий тилимизни тубдан ўзгартирди, беҳад бойитди, унга тасвир ва ифодавийлик энергиясини багишлади. Ўзбек адабий тили доирасида янги фан, янги илм, янги сиёсат ва ижтимоий тафаккур тили тез суратлар билан ривож топди. Сиёсат ва ижтимоий тафаккур тили юзага чиқди.

Таржимонлар тил ривожланиши жараёнларида жуда фаол иштирок этдилар.

Тилнинг бойиш жараёнлари бу – реаллик. У сон-саноксиз мисолларга эга.

Таржима миллий тилнинг бойиши

Таржимон талқини орқали тилнинг бойиши ва тасвир воситаларининг кенгайишига далил тариқасида А.П. Чехов ҳикояларининг ўзбек тилига ўттизинчи йиллардан эътиборан турли даврларда қилинган таржималарини кузатайлик.

Мохир адиб-таржимон Абдулла Қаххор Чеховнинг “Злоумышленник” ҳикоясини “Ёвуз ниятли киши” деб таржима қилади. Ҳикоя номига ўзбекчада яхши, айни ўша маънони англатувчи табдил топади.

Ўзбек тили амалиётида илгари шундай маъноли сўз учрамаган эди. Русчада ҳам у икки сўзнинг бирикишидан таркиб топган. Ёзувчи ўзбек тилида сўзнинг энг тўғри маъносини истифода этади. Русча бирикма ўзбекчада учта сўз билан таржима қилинади ва тил учун янги тушунча пайдо бўлади. Ўзбек тилида “кўнгли бузук”, “нияти ёмон”, “нияти бузук”, “фикри бузук” сингари мураккаб таркибли сўзлар “Злоумышленник” сўзига яқин маъноларни англатар эди. Лекин унинг айни ўзи эмас эди. Чехов бу сўз орқали билиб – билмай, англаб – англамай маълум даражада жаҳолат орқасида жамиятга захмат ва зиён етказувчи кишини назарда тутди. Ҳикоя персонажи мужик Денис Григорьев темир йўл релсларининг гайкаларини бураб чиқариб, улардан балик тутишда қармоққа чўқдиргич сифатида

фойдаланади. Қишлоқдаги барча мужиклар шу ишни қиладилар, лекин қўлга мана шу Денис тушган ва терговчи уни тергаб қамокқа ҳукм қилади.

Денис терговчининг нега гайкаларни бураб чиқардинг, ахир бундан поезд издан чиқиб халокатга дучор бўлиши мумкин, деган гапларига ўзини оқлаб жавоб бераркан, чунончи шундай сўзлайди: “Конечно, который непонимающий, ну, тот и без грузила пойдет ловить. Дураку закон не писан...” /А.П. Чехов. Соч. в восемнадцати томах, том четвертый, Москва – 1976, стр. 85/

Абдулла Қаҳҳор таржимаси: “Албатта, тушунмаган одам бўлса бошқа гап: - у, чўқдиргич бўлмасаям овга чиқаверади. Аҳмоққа закон йўқ, деган гап бор эмасми, ахир,” /А.П. Чехов. Танланган асарлар. Уч томлик. Биринчи том, Тошкент – 1957, 75 б./

Бу ерда Дениснинг гапидаги “дураку закон не писан” тургун бирикмасига эътибор берайлик. Чехов бу ибора орқали Дениснинг содда табиатини очиб берадиган жуда нозик кулгини олиб ўтади. Денис қармоққа чўқдиргач осмайдиганларни аҳмоқ деб ҳисоблайди. Шунинг учун ўз ҳолидан беҳабар шу ифодани келтиради.

Атоқли адибимиз Дениснинг ушбу жумласини “Аҳмоққа закон йўқ, деган гап бор эмасми ахир”, деб ўгиради. “Дураку закон не писан” деган тургун бирикманинг айни табдили ўзбек тилида учрамайди. Маъноси ва қўлланишига кўра у ўзбек тили учун янгилик. Шунинг учун ёзувчи ўзбек тилида уни қандай бўлса шундай таржима қилиб олади: “аҳмоққа закон йўқ...” Лекин нима учун адиб “закон” сўзини таржима қилмасдан олди экан? Ўйланмай, шошилинч қилинган ишми? Бундай дейишга ҳақимиз йўқ. Чунки Абдулла Қаҳҳор сўзга ва жумладан таржима қилаётганда сўз маъноларига жуда ҳам эътиборли ва талабчан эди. У сўзга талабчанлиги билан машҳур бўлган. Адиб “Аҳмоққа қонун йўқ” деса бўлмасмиди? Албатта, у соф ўзбекчадаги “аҳмоққа тўйтепа нима йўл” деган бирикмани ололмасди. Чунки Денис Тўйтепани қаердан билсин? Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояни таржима қилган пайтларда “закон” сўзи ўзбек тилига анча кенг қилиб келган эди.

Қонунни биладиган ва уни турмушда талаб қиладиган кишиларни “зақунчи” деб айтишарди. “Закон” ўзбек тилига “зақун”, “зақунчи” бўлиб кириб қўлланиб турган эди. Шунинг учун ёзувчи-таржимон буни ҳисобга олади ва уни халқ тилида қандай қўлланаётган бўлса шундай олади. Ёзувчи “не писан”ни ҳам ўзидай яъни “ёзилмаган” деб олмайди. Балки “йўқ” дейди.. “Аҳмоққа қонун ёзилмаган” деса бўлмасмиди? Бўларди, лекин гап чўзилиб кетади. “Йўқ” деса, ихчам ва лўнда, бунинг устига жонли тилга жуда мос. Абдулла Қаҳҳор “аҳмоққа закон йўқ” деб гапни тугатмайди. У яна “деган гап бор эмасми ахир” жумласини қўшади. Бу Чехов матнида йўқ. Абдулла Қаҳҳор бу ўзидан қўшган жумласи билан идиомани ўз ўқувчисига тушунарлироқ қилмоқчи. Ўзбек бу иборани ўқиб хайрон бўлади. Илгари у бундай гапни эшитмаган. Шунинг учун “деган гап бор эмасми ахир” жумласи ўқувчига изоҳ тариқасида айтиляпти.

Шундай қилиб, ўзбек тилига Чехов ва Абдулла Қаҳҳор қалами орқали янги бир идиома “аҳмоққа қонун йўқ” кириб келди.

Шу ҳикояда Абдулла Қаҳҳор қармоққа боғланадиган русча “грузило” сўзини “чўқдиргич” деб таржима қилади. Бу сўз ўзбек тили лугатларида учрамайди. Икки томлик Рўлда “грузило” сўзи – “қармоқтош” деб олинган ва кавс ичида изоҳлаб ҳам ўтилган /“қармоққа, тўрга боғланадиган оғир нарса”/. “Чўқдиргич” – “грузило”га жуда аниқ сифатли эквивалент бўлаолади. Лекин “қармоқтош” ҳам ёмон эмас. Чамаси, “қармоқтош” ҳам табдил қилиб олинган. Ўзбек тилида йўқ сўз таржима қилиб олиб кирилган. Шунинг учун лугат муаллифлари унга изоҳ бериб тушунтиришни маъқул кўришган.

“Злоумышленник” – Рўлда “ёвуз ниятли одам” деб берилган. Чамаси, бу Абдулла Қаҳҳордан олинган.

Абдулла Қаҳҳор шу ҳикоя таржимасида яна бир канча қийинчиликларга дуч келади. Уларни қандай ҳал қилди экан? Кўрайлик.

Чехов ҳикоя бошланишида Денисинг киёфасини чизаркан, “чрезвычайно тощий мужичонко” деган таърифни қўллайди. Қарангки, “мужик”, “мужичонко” каби сўзларни бошқа тилга таржима қилиб бўлмайди.

Улар рус ҳаётининг реалийлари сирасига киради. Чехов бу ерда кичрайтиришнинг ифрот даражасидаги шаклини ишлатяпти. Ўзбек тилида бу жумла “кичкинагина, ниҳоят даражада озгин бир мужик” деб олинган. Албатта таржимон энг оптимал йўлни танлаган. “Кичкинагина... озгин” деган сўзлар билан “мужичонко”нинг маъносини бермоқчи бўлган ва бунда таърифлашнинг баён усулидан, адаптациядан фойдаланган. Биламизки, ўзбек тилида кичрайтириш маъносини билдирадиган “...ча - чок”, кўшимчаси мавжуд. “Бузоқча”, “эчкича”, “тойчок”, “қўзичок”, “олачук”, “капача” “уйча” ва ҳ.о. Шунга кўра ёзувчи ихтёрида “резгигина мужикча” деб ифодалаш имконияти йўқ эмас эди. Лекин Абдулла Қаҳҳор бу ерда ўз версиясини беради ва бу ҳам хато эмас.

Чехов персонажни таърифларкан, “Его обросшее волосами и изъеденное рябинами лицо и глаза, едва видные из – за густых, нависших бровей, имеют выражение угрюмой суровости”, деб киёфа чизгиларини деталлаштиради.

Абдулла Қаҳҳор таржимаси:

“Унинг мўй босган бужур юзларида, калин ва узун қошлари остидан зўрға кўриниб турган кўзларида тунд бир шиддат ифодаси бор”. Ўзбек ёзувчисини қийнаган ва ўйлантириб қўйган жумла бу – “угрюмая суровость”. Рўлда “суровость” сўзини – “қаттиклик, оғирлик, қаттиққўллик, берахмлик, шафқатсизлик, баджаҳллик” сингари сўзлар оркали маъноси ифодалангани. Рўлда фақат “шиддат” йўқ. “Тунд бир шиддат” – бу Абдулла Қаҳҳор варианты. Лекин бу ерда гап “шиддат” устида бораётгани йўқ, Чехов мужикчанинг кўзлари оғир бир жиддият билан боқади демоқчи. “Шиддат” – қахрамон киёфасига сира мос эмас. Шу билан бирга ёзувчи вариантини батамом нотўғри деб ҳам бўлмайди. Шу билан бирга эквивалент топилмаган.

Чехов шу жумланинг давомида “суровость”га яна қайтади: “На голове целая шапка давно уже нечесанных, путаных волос, что придает ему еще большую, паучью суровость. Он бос”.

Таржима: “Қанчадан бери тароқ тегмаган чигал сочлари бошини шапкадек коплаб олиб, у чехрага яна кўпроқ шиддат, ўргумчак шиддати беради”. “Шиддат” сўзи ўргумчакка сира ёпишмайди. Ўргумчакда шиддат бўлмайди. Демак, бу ерда “суровость” – “шиддат” деб олиниши сира мумкин эмас. Асл нусхада гап тумтайиб, хумрайиб туриш ҳақида бормоқда. Мужик хўмрайиб ковогини солиб турибди. Мана шу хўмрайиш уни ўргумчакка ўхшатади. У хўмрайиб бокади ва хўмрайиб туриш билан ўргумчакни эслатади. Ёзувчи “шапка” сўзини ҳам бу ерда таржимасиз колдиради. Ҳолбуки, уни бемалол “қалпок” деб ўгириш ўринли эди.

Абдулла Қаҳҳор ўз таржималарида ҳамиша ўз талкинини беради. Камдан кам ҳоллардагина сўзма – сўз таржимага йўл қўяди. А.П.Чеховнинг “Никоб” ҳикоясидан жумла:

“- А плевать мне, что ты Жестяков!”

Абдулла Қаҳҳор:

“- Сендака Жестяковларни икки пулга олмайман!”

Эътибор беринг. Нега ўзбек таржимони сўзларни тўғридан тўғри ўгириш билан каноатланмайди. У ахир русча матнда қандай бўлса шудай: “Тупурдим сендака Жестяковга!” – дейди. Хўш таржимон бу ерда қандай фикр – мулоҳазага борган? “Икки пулга олмайман” дейиш “тупурдим” деб айтишдан кўра нега унга макбулроқ туюлади? Нега танлаш жараёнида – танлаш, саралаш – талкиннинг энг муҳим жиҳати – айнан шу жумлага тўхталди, нега айнан шунини маъқул кўрди?

Бу саволларимизга жавобни фақат Абдулла Қаҳҳорнинг ижодкорлик табиатидан ва инсонийлик карашларидан кидиришга тўғри келади. Абдулла Қаҳҳор ўз менталитети ва ўқувчисининг менталитетига кўра андеша билан таржима қилади. “Тупурдим!” – дейиш ўзбекнинг назарида инсонга нисбатан жуда ҳақорат. Абдулла Қаҳҳор ўз эътиқоди – инсонийлигига кўра бу сўз – сўкишдан қочади. Уни таржимада юмшатади, “икки пулга олмайман”, дейди. Назарида бу чидаса, ҳазм қилса бўладиган сўкиш. Ёзувчининг дунёкараши унинг таржимасига шундай таъсир кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳорни рус адабиётидан қилган таржималарида рус кишиларига хос бўлган мурожаатлар, жойларнинг номлари, нарса – предметларнинг атамалари анча ўйлантиради. Буларни таржима тилида ўқувчиларга тушунарли қилиб етказиш назарида энг мушкул ишлардан бўлиб кўринади.

Чунончи, у “ваше благородие” деган мурожаатни – “таксир” деб ўгиради. Ҳолбуки, бу ерда “жаноби олийлари” мувофиқроқ бўларди.

“Гоподин хороший” деган мурожаатни – “жаноби таксир” деб таъдил этади. Шундай деб олиш ҳам аслида мумкин. Лекин мувофиқлик нуқтан назаридан бу унчалик маъқул эмас. Айтишга ноқулай.

Абдулла Қаҳҳор интеллигент, закон, танец, баришня, кадрилъ, лакей, кучер, кухарка каби талай тушунчаларни ҳам таржима қилмай ўзича ёки бироз ўзбекча талаффузга мослаштириб олади.

Бундай чигалликларга Абдулла Қаҳҳор Л.Н. Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романининг биринчи қисми таржимасида ҳам тез-тез дуч келади. Баъзан жуда муваффақиятли вариантлар топади. Масалан, “антихрист” тушунчасини Абдулла Қаҳҳор “худодан қайтган” деб таъдил этади. Бизнингча жуда ўринли, ижодий топилган таъдил. “Покровительственными интонациями” деган тушунчани у усталик билан “ҳимояткорона бир тарзда” деб олади.

На «изысканном французском языке» жумласини – “чертиб – чертиб сўйлар эди” – деб ўгиради. Қаранг, мана шу каби мисолларнинг барида Абдулла Қаҳҳор сўзга ижодий ёндошади, унинг энг қутилмаган, энг муваффақиятли, Абдулла Қаҳҳорга хос эквивалентини тақлим этади.

Толстой ўз қаҳрамони Анна Павловнани тавсифлаб ўтганда “энтузитка” деган сўзни уч бора ишлатади. Абдулла Қаҳҳор бу таржима қилиб бўлмайдиган сўзни “серзавқ” деб таъдил этади. Бу ҳам аслида ёмон эмас. Лекин Анна Павловнанинг завқ – шавқ билан сўйлашига эътибор берилса, бу ўринда “шавқ” ва “жўшқинлик” сўзлари Толстой кўзда тутган маънони яқинроқ тарзда ифодалаган бўларди.

Абдулла Қаҳҳор “благодетель” – “наш благодетель” сўзини койилмаком тарзда “пуштипаноҳимиз” деб таржима қилади. Аслида “валинеъматимиз” дейиш шу русча тушунчанинг маъносини аниқроқ очган бўларди.

Абдулла Қаҳҳор баъзан Толстой матнида сакраб ўтиб кетиш қийин ҳолларга дуч келади. Узок ўйга толади. Вариантлар излайди.

Романда Анна Павлованинг шундай ватанпарварона сўзлари келади: “- Мы одни должны искупить кровь праведника”.

Абдулла Қаҳҳор:

“- Шаҳидлар қони учун биз ёлғиз ўзимиз қасос олишимиз керак”.

“Искупить” сўзини РЎЛ шундай таржима қилади:

“Гуноҳини ювмоқ, ўзини оқламоқ, гуноҳини кечирарли иш қилмоқ, гуноҳдан халос қиладиган, савобли”.

Лекин адабимиз нега бу сўзни “қасос олмоқ” деб тушунди экан?

“Кровь праведника” РЎЛда “праведник” – такводор, ҳақиқатгўй, адолатли, одил каби сўзлар билан талкин этилади.

Абдулла Қаҳҳор мурожаат этган “шаҳид” сўзи буларнинг ҳеч бирига тўғри келмайди. Бунинг устига гап фақат битта “праведник” устида борапти. Ва гап маъсум қонини ювмоқ, оқламоқ устида борапти.

Таржимон талқинида “шаҳид” – “праведник”нинг жуда-жуда олис маъносинигина бериши мумкин. Анна Павлованинг нима демокчи бўлаётгани уни тинглаётганларга эҳтимол маълум, лекин ўқувчига - Наполеон даври тарихини миридан сиригача билмайдиган ўқувчига қоронгу. “Шаҳид” ва “Қасос” матн ортидаги қоронғуликни янада кучайтиради. Мана шундай ўринларда таржимондан ҳикоя қилинаётган давр воқеаларидан яхши хабардорлик талаб қилинади. Бундай хабардорлик бўлмаган тақдирда матннинг қоронғулиги яна ҳам қуюқлашади.

Таржимон бу асарда ҳам реалийларни ифодалашда бир қарорга келолмайди. Мисол учун у “государь”ни “шаҳаншоҳ” деб олган ҳолда “император”ни ўзича “император” деб беради. Яна бир ўринда у “первый

секретарь”ни – «бош мунши» деб интерпретация қилади. “Мунши” шарк саройларига хос лавозим. Уни шундайлигича Европа ёки Россия саройига олиб ўтиш ўзини оқлармикан? Бу ерда “котиб” деган холисроқ тушунчани қўллаш тўғрироқ туюлади.

Абдулла Қаҳҳор “Уруш ва тинчлик” таржимасида жуда қўп бадиий кашфиётлар қилади. Уларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз.

Роман қаҳрамонларидан бири князь Василий бир ўринда: “это мой крестъ” деган тургун бир ифода билан ўз тақдиридаги муҳим бир ҳолга ишора этиб ўтади. Таржимон жуда оддий булиб кўринган, аслида жуда кийин нарсани қандай чиқарсин? Бу каби жумлалар узок кидириш, ўйлашни талаб этади. Абдулла Қаҳҳор ниҳоят топади: “Бу менга бир кўргулик”, дейди князь Василий ва аслият маъноси гўзал бир эквиваленти билан ифодаланadi. Ҳеч шак – шубҳасиз ушбу жуда кийин жумла таржимасида Абдулла Қаҳҳор аслиятдан анча узоклашган. Лекин узоклашиб туриб унинг маъносига ниҳоятда яқинлашиб борган. Ифодавийлик ва маънодорликда аслият билан тенг жаранглайдиган ва аслият билан бадиий жиҳатдан беллашадиган, айниқса ихчамлик ва лўндаликда қолишмайдиган ифода яратган. Бу таржима қилиб бўлмайдиган ва жонли мулоқатларда анча кенг қўлланадиган иборани соф ўзбек ва соф ўзбекча миллий менталитетни ифодалайдиган тарзда “бу менинг пешонам” деб ўгириш ҳам мумкин эди. Лекин “кўргилик” анча кучлироқ ва инсонга қисмат тақозо қилган нарсани яхши англатади. Ахир ижодкорлик ва ижодкорликнинг моҳиятини белгиловчи талант бўлмаса, бундай кўринишдан оддий, лекин бошқа тилга сўзма – сўз ағдариб бўлмайдиган ибораларни чиқариб бўладими? Шундай ибораларни чиқариш унга мос эквивалент топиш билан тилнинг ифода қуввати кучаяди, бойийди.

Бир ўринда аслиятда “нет шишки родительской любви” деган жумла ишлатилади. Нима дейиш керак буни? Хўп гап-ку равшан: у ота – она меҳрининг бор – йўқлиги устида борапти. Лекин “шишки” нимани англатади?

РўЛ “Шишки” сўзи рўпарасида анча – мунча маънолар ва товланишларни мўл-кўл келтиради: Шиш, гурра, сўта, гудда, катта мансабдор одам, юкори мартабали нуфузли кимса, юмалок нарса, кубба...

Лугатнинг мақоласи таржимон учун анча кенг имкониятлар очади. Лекин ҳали кидириб кўрилса, бу сўзнинг тилимизда мавжуд яна бошқа муқобиллари ҳам чиқиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор бу жумла устида ҳам кўп бош котиради. “Шишки” сўзининг таржимасини берса, ўзбекча жумласи назарида тушунарсиз ва гайри ўзбекча, сохта чиқаётгандек бўлиб туюлаверади. Охири жумлани “сенда оталик меҳри йўк” деган жумла билан таржима қилди ва шунга тўхталди. Бу жуда яхши, аслият билан тенг жумла. Жуда табиий эшитилади. Ритмикаси ҳам топилган. Бундан ортиғини орзу қилиш қийин. Бироқ кичкина “лекин” бор ... Абдулла Қаҳҳор ўз таржимасида “шишки” сўзидан воз кечган. Нега? Шу сўзсиз ҳам ўзбекча жумла жуда чиройли ва маънодор чиқади, аслият бузилмайди, унга талафот етмайди, деб ўйлаган.

Лекин аслида-чи? Толстой бу жумла билан нима демоқчи?

Толстой бу жумла билан сенда оталик меҳрининг мойси йўк демоқчи. Бу ерда “шишки”ни – ўзбек тилидаги “моя” сўзи билан берсак, унинг маъноси гоятда чуқурлашади. Аслият билан маъноси ҳар жиҳатдан тенг маъноли ифода дунёга келади.

Абдулла Қаҳҳорнинг Н.В.Гоголь “Ревизор” комедиясининг таржимасида ҳам шунга яқин тушириб қолдириш ҳодисаларига дуч келамиз. “Ревизор”нинг бошланишида Бобчинский, Добчинский ва Городничий ўз шаҳарларига ревизор келаётганлигини муҳокама қилар эканлар, Городничий камоли ҳайрон бўлиб сўрайди:

“Городничий – И давно он здесь? Добчинский – А недели две уж. Приехал на Василья Египтянина”.

Абдулла Қаҳҳор таржимаси:

“Ҳоким – Қачондан бери турар экан? Бобчинский – икки ҳафтача бўлибди. Байрам қуни келган экан”.

Гоголнинг аслий матнида гап ревизорнинг аниқ бир кун, яъни “Василь Египтянин”га бағишланган байрам маросими ўтадиган кун келганлигини айтилмоқда. Абдулла Қаҳҳор бу диний байрамнинг атамаси ўзбекча матнга ҳеч сиғмаслигини сезиб турибди. Уни қандай тарзда олмасин, жумла оғирлашади ва ўзбек ўқувчиси ёки томошабинга бу нарса тушунарсиз ва қоронғу бўлиб қолади. “Мисрлик Васил” куни келган экан деган жумлани ўзбек ўқувчиси англамайди. Бу нима экан? – дейди. Саҳнада изох бериб ўтириш қийин, бунга вақт ҳам йўқ. Ўйин темпи тушади. Ҳолбуки, рус томошабини ёки ўқувчиси учун бу ерда ҳеч қандай тушунарсиз нарса йўқ. Улар бу байрам қачон ўтишини биладилар. Шунинг учун дарров ўша кунни кўз ўнгига келтирадилар.

Абдулла Қаҳҳор шуларни мулоҳаза қиларкан, байрамнинг аниқ номини олиб ташлаш ёки тушириб қолдиришга қарор қилади. Конкрет ҳодисани умумий тушунча билан аташ йўлидан боради. “Байрам куни келган эди”- деб таржима қилади. Таржимада табиийликни сақлаш ва матн таржима ўқувчисига тушунарли бўлиши учун конкрет ҳодисани умумийлаштириб ифодалайди. Албатта бунда аслият йўқотишга учрайди. Нима кўп, байрам кўп. Ревизор қайси байрам куни келган экан? – деган табиий савол жавобсиз қолади. Гоголь доим нарса – ҳодисаларни ўз номи билан атайди. Рус адабиётининг удуми шундай. Ҳудди шундай умумлаштириш усулини Абдулла Қаҳҳор яна бошқа бир ўринда ҳам ишлатади. Бобчинскийнинг ревизор келганлиги тўғрисидаги ҳикояси ичида «мы с Петром Ивановичем ели семгу...» - деган жумла бор. Абдулла Қаҳҳор бу жумлани “Петр Иванович икковимизнинг балиқ еб ўтирганимизни кўриб...” – деб ўгиради. Гоголь матнида конкрет “семга” балиғи тановул қилинаётгани ҳақида гап кетади. “Семга” балиғининг ўзбек тилидаги номи топилмаган. Рўлда у осонгина қилиб, “семга” балиқ деб берилган. Албатта, Абдулла Қаҳҳор бу балиқ турининг ўзбек тилида нима деб аталишини ҳўб қидириб кўрган. Топилмаган. Ноилож балиқ номини конкретлаштириб ўтирмай, уни умумий тарзда “балиқ еб ўтирган эдик” деб қўя қолган. Ўзбек ўқувчиси бу ерда фақат

икки персонажнинг ошхонада балик еб ўтирганидангина хабардор бўлади. Лекин улар қандай балик тановул қилаётган эдилар ва нима учун баайни шу “семга” балигини еяётган эдилар? – бу тафсилотдан беҳабар қоладилар. Рус ўқувчиси учун эса уларнинг нима учун худди мана шу куни “семга” балиғи еяётганлари муҳим бир нарсадан дарак бергандай бўлади.

Чехов хикояларини таржима қилаётган чоғларида ҳам Абдулла Қаҳҳор аслиятда бир қанча балиқларнинг турлари номларига дуч келган. Уларнинг бир қанчаларининг ўзбекча эквивалентларини топган. Чунончи, “оқун”ни – олабуға, “шука”ни – чўртон, “налим”ни – ширин балиқ, “шилишперни - шилпер”, “пескаръ”ни – тошбоши, “уклейка”ни – елимбалиқ, “голавль”ни – қўшбоши балиқ деб таржима этган. Қаҳҳор бу эквивалентларни қаердан топган? Халқ тилидан кидирдимикин? Бундай савол бераётганимизнинг асоси бор. Абдулла Қаҳҳор Чеховни таржима қилаётган ўттизинчи йилларда русча – ўзбекча лугатлар ҳали у қадар мукамал ва нисбатан тўлароқ ишланмаган, сўзларнинг эквивалентлари етарлича шакллантирилмаган эди. Мисол учун Рўлда “голавль”ни – зогоробалиқ деб таржима қилган. “Пескаръ” эса шу энг кейинги нисбатан тўлароқ ва ишончлироқ лугатда – қум балиқ, танга балиқ, тошбош – деб бирданига бир эмас, учта номи тақдим этилган. “Уклейка” эса – “карпсимонлар оиласига мансуб кичик балиқ – уклейка; - серебристая уклейка – қумуш ранг уклейка” – деб изохлаб ўтилган ва ўзбек захираларидан бу балиқнинг нима деб аталиши кидириб кўрилмаган. Лугатни ўқиб туриб, мана яна бир балиқ номига дуч келдик: карп. Хўб. “Карп”нинг ўзбек тилида номи бормикан? Рўлнинг ўзи “карп” деган ерда уни – карп, зогоробалиқ; зеркальный карп – кам тангачали зогоробалиқ – деб ном келтирмай, фақат изохлаб ўтади. “Налим”ни эса Рўл – налим, елимбалиқ – деб беради. Лугатга қисқача саёхатимиз натижасида аниқлаганимиз маълумотлардан кўриниб турибдики, Абдулла Қаҳҳор ўз таржималарида келтираётган номлар билан лугатда берилаётган номлар ўртасида фарқлар кўзга ташланиб турибди. Хўш, буларнинг қайси бири тўғри? Рўлга ишониш керакми ёки улуг таржимонга?

Булар борасида ихтиологлар, зоологлар ўз мулоҳазаларини айтишмаган. Умуман, Марказий Осиё сув ҳавзаларида ва хусусан, Ўзбекистон сувларида яшовчи, учровчи баликларнинг турлари диққат қилиб батафсил ўрганилмаган, уларнинг халқ ичида айтиладиган номлари йигилмаган ва махсус лугатлар тузилмаган. Ҳолбуки, Орол, Каспий, бир неча улуг дарёлар ва кўллар бўйларида минг йиллардан бери яшаб баликчилик ҳам қилиб келаётган туркий халқларнинг тилларида турли баликларнинг номлари албатта мавжуд. Улар фақат эътибор билан йигилмаган ва тилимизнинг лугат бойлигига олиб кирилмаган. Абдулла Қаҳҳор ва бошқа кўплаб таржимонлар амалиётида ҳам учрайдиган РЎЛдан фарқ қилувчи турли-туманликнинг сабаби қисман мана шунда: ўрганилмаганлик, илмга олиб кирилмаганликда.

Насроний байрамлар, ранг-баранг диний тушунчалар, атамаларни ҳам ўзбек тилига таржимасини келтиришда турли-туманликлар, ўзбошимчаликларга истаганча дуч келиш мумкин. Таржимонлар бундай ҳолларда кўпинча енгилроқ, осонроқ, қулайроқ йўлни танлайдилар. Ё номлар, атамаларни тушириб қолдирадилар ё умумийлаштириб, изоҳлаб баён қиладилар. Ҳар қалай кўпинча конкретликдан – конкрет образликдан қочилади ва аслият ҳақиқа анча талафот етади.

Наби Алимӯхамедов Чеховнинг машҳур “Сахро” қиссасини ўзбекчалаштирган. Ўрни – ўрни билан жуда гўзал таржима парчаларига дуч келамиз. Лекин у таржима қилган пайтларда ҳали турли тушунчаларнинг ўзбек тилида қандай берилиши тўғри бўлиши устида фикрлар қуюлмаган. Шунинг учун бўлса керак, таржимон аслиятдаги “Казанский богоматерь” кунини – “Казанский божематер” кунини – деб беради. Ҳолбуки бу тушунчани Қозон Биби Марйам кунини деб ўғирилса айни гўзал чиқарди. Ёки таржимон аслиятдаги “обед” тушунчасини ҳам шундай ўзича қолдираверади. Ҳолбуки, бу ўринда унча шошиб ўғирмасдан бемалол “тушлик” деб ифодалаш мумкин эди. Тарихан олиб қараганда мумтоз адабиётлар таржималарида шундай ғалати, қизик ҳолларга ҳам тез-тез дуч келамиз.

Абдулла Қаҳҳор “Уруш ва тинчлик” романнинг таржимасида кўп маҳал аслият ибораларини жўнлаштириб, “ўз тили билан айтиб бериш” усулини кўллайди.

Таржима соҳасида бир ёркин, характерли таржима мактаби ёки тажрибалари бошқа кўп ва ранг-баранг таржима тажрибалари ва мактаблари учун умумлашма аҳамиятига эга хулосалар чиқариш, таҳлиллар олиб боришга имконият ва материал беради. Шунинг учун ҳам биз таржимада интерпретация масаласига кенг қараб Абдулла Қаҳҳор улуг таржима мактабининг маҳорат қирраларига мурожаат қиляпмиз. Абдулла Қаҳҳор жуда йирик ёзувчи, драматург, хикоянавис ва жуда ўткир сўз устаси, қилқалам адиб бўлганлиги учун унинг тажрибалари, таржима ижодининг лабораторияси, таржима ижодининг психологик хусусиятлари ниҳоятда қимматли. Унинг таржима ижоди тил маҳорати, тасвирий ифода воситаларининг кўллаш ранг-барангликларини ҳар томонлама очиш, кўриб ўтишга бой материал беради.

Абдулла Қаҳҳор таржима жараёнида аслиятни талқин этаркан, айниқса аслиятнинг образли дунёсини чиқариш, уни йўқотиб қўймасликка таржима тилида тўлиқ мазмундор эквивалентларини яратишга алоҳида аҳамият беради. Аслият образларини таржимада тўлиқ ва аслиятга мувофиқ тарзда чиқариш – Абдулла Қаҳҳорнинг таржимада кўллайдиган яхши кўрган принципларидан биридир.

“Уруш ва тинчлик”да Толстой ўз қаҳрамонларидан бири Элен киёфасини характерларкан, орага шундай ажойиб жумлани кистириб ўтади:

“Она как будто желала и не могла умалить действие своей красоты”.

Абдулла Қаҳҳор таржимасида:

“Элен гўё гўзаллигининг кучини биров сепсилтиришни истаса ҳам, кўлидан келмайдигандай кўринар эди”.

Элен киборларга хос гўзал аёл. Ҳаддан зиёд гўзал дейиш ҳам мумкин, у ўз чиройининг одамларга қандай кучли таъсир кўрасатишини ҳам жуда яхши билади ва ҳис қилади. Шунинг учун у кибор аёл сифатида ўз гўзаллигининг

таъсирини андак бўлса-да пасайтиришга интилади. Толстой бу ерда “как будто” деган сўзни жуда нозик ишлатади. Элен гўзаллигининг таъсирини хакикатан ҳам пасайтиришга эмас, балки гўё пасайтиришни истагандай бўлади ва шунга яраша хатти-харакатлар, нозанинларча истигнолар қилади. Бу унинг гўзаллигининг таъсирини пасайтиришга эмас, аслида кучайтиришга сабаб бўлади. Эленнинг ноз-фироки шунчалар фусункорона. Толстой кўринишда жуда оддий жумла тасвир билан ниҳоятда нозик психологик ҳолатни чизади ёки унга ишора этади. Абдулла Қаҳҳор бу ерда бадиий образнинг марказида турган “умалить действие” жумласи устида кўп бош қотиради. Турли вариантларни қогозга туширади. Ниҳоят, у ўзбек тилидаги “сепсилмок” деган сўзни эслайди. Ва “умалить действие”ни “сепсилтириш” – деб ўгиради. Шу билан Толстой образига ўзбек тилидан гўзал, ниҳоятда ифодавий ва оригинал муқобил топади. Асосий образни ифодаловчи сўз топилгач, жумла ҳам стилистик жиҳатдан аслият билан беллашадиган гўзал ифодавий шаклга тушади. “Желала и не могла” жумласига ҳам эътибор беринг. Ўзбек адаби бунни ғоятда ижодий ва табиий тарзда “истаса ҳам, кўлидан келмайдигандай” – деб ифодалайди. Бу ерда минг қарра мувофиқликдан ташқари “кўлидан келмайдиган” деган тургун бирикма узукка кўз қўйгандай ўз ўрнини топди. “Не могла” деган оддий сўз ўзбекчада унга энг мос тургун бирикма билан адо этилди.

Икки жилдли ўзбек тилининг изоҳли луғати “сепсилтирмок” сўзини жонли сўзлашувга хос деб беради ва унинг “пасаймок”, “товсилмок”, “сепсимок” сингари маъноларини изоҳлайди. Халқ каттик бўрон бироз тинганда “бўрон сепсиди” дейди. Абдулла Қаҳҳор сўзнинг маъно товланишларини ҳисобга оларкан, “сепсилиш”га – тўхташга қарор қилади. Аслиятнинг қутилмаган жумласи, қутилмаган образини ўзбек тилида унга тенг қутилмаган сўз, қутилмаган образ билан ифодалайди. “Гўзалликнинг кучини сепсилтириш” Тостойча қудратли образга айланади.

Романда княз Андрей Пьер Безуховга хотинларнинг табиати ва умуман уйланмаслик ҳақида ўз маслаҳатларини беради ва шунинг ичида бу сўзларни айтади:

“Ведь это целая история жизни”.

Дарров таржима қиласиз: “ахир бу бутун умрнинг тарихи”!

Осон, мос, тўла эквивалентлик топилган. Энг муҳими тушунарли.

Бу тўғри эквивалентли таржима. лекин ижодий таржима эмас.

Ижодий таржима намунасини Абдулла Қаҳҳор беради:

“Ахир бу бутун умр ғовғаси”.

Имонимиз комилки. “история жизни” деган иборани “умр ғовғаси” деб таржима қилиш камдан кам одамларнинг ҳаёлига келиши мумкин.

Шу мисолдан тўғри эквивалентли таржима билан ижодий эквивалентли таржима ўртасида қанчалар катта фарқ бўлиши мумкинлигини сезиб, кўриб, билиш мумкин.

Тўғри эквивалентли таржима билан образли, яъни ижодий эквивалентли таржима ўртасидаги фарқни сезаётган бўлсангиз керак?

Тўғри таржима – ҳамма вақт ҳам сифатли юксак бадий таржима бўлавермаслиги мумкин. Шунинг учун эквивалентли таржимани таржиманинг бирдан бир ўлчови деб қараш айниқса бадий таржима амалиётида тўғри бўлмайди.

Образли ижодий таржимада, албатта, таржимон талқинининг кучи, оригиналлиги, бадий ўзига хослиги чиқади.

Образли ижодий таржимада таржимон аслият жумла қурилишларини ихчамлашга, лўндалаштиришга, жумлани тафсилотлар билан оғирлаштириб юбормасликка ҳам интилади.

Мисолга мурожаат этайлик:

Толстой ёзади:

«в самых лучших, дружеских и простых отношениях лесть или похвала необходимы, как подмазка для колес, чтобы они ехали».

Абдулла Қаҳҳор:

“Гилдиракка мой керак бўлгандай, оддий ва дўстона муносабатларда ҳам таърифлаш ёки макташ зарур бўлади”.

Авалло, бу ўринда таржимон бадий содалаштириш йўлидан борганлигини кўрамиз. Таржимон аслият жумласини ихчамлайди, кикартиради. Толстой Пьер Безухов нуктаи назаридан инсоний муносабатларнинг уч турли жихатига эътиборни қаратади: “энг яхши, дўстона ва оддий муносабатларда...” Ўзбек таржимони “энг яхши” деган таърифни тушириб қолдиради. Унинг назарида маънони тўла ифодалаш учун “оддий ва дўстона муносабатларда” – деб аташининг ўзи кифоя. Энди “лесть и похвала”га келайлик. Бу таърифларни аслида “хушомад ёки мактов” деб олиш ўринлироқ эди. Лекин ўзбек таржимони ўз бадий услубига содик ҳолда бунини “таърифлаш ва макташ” – деб ифодалайди. РЎЛда “лесть” – хушомад, тилёғлама, мактов – деб тушунтирилган. Адиб-таржимонни буларнинг биронтаси ҳам қониқтирмайди, у ўз ижодий вариантини қидиради. “Таърифлаш” деган ҳеч хаёлга келмаган сўзга тўхталади. Унинг назарида “лесть ва похвала” бир нарсасидай, бир нарсанинг иккита таърифидай. Лекин “таърифлаш ва макташ” бир нарса эмас, “таърифлаш”да “лесть” бўлмаслиги ҳам мумкин. Таърифлаш бу – сифат бериш, белгиларни аниқлаштириш ва кўрсатиш ва шу билан кенг маънода бировга ёқадиган маъқул гапларни айтиш. Таърифлаш макташ билан қўшилганда унинг маъноси ва таъсири кучаяди. Адиб-таржимон шунинг учун биринчи хаёлга келадиган “хушомад” ўрнига қўтилмаган “таърифлаш” сўзини ишлатади. Ниҳоят, учинчи бир мулоҳаза: Толстой “подмазка необходима для колес, чтобы они ехали” – дейди. Адиб таржимон бу жумлани “гилдиракка мой керак бўлгандай” – деб ўта лўндалаштиради. Яъни аслиятдагидай “гилдирак юриши учун мойлаш керак” – деб ўтирмайди. “Гилдиракка мой керак бўлгандай” дейди. Гилдирак бўлгандан кейин унинг юриши тайин. Шунинг учун бу ерда гилдиракнинг юриши учун деб чўзиш унинг назарида ортиқча ва ўринсиздай. Абдулла Қаҳҳор ўз ижодий амалиётида жумлаларнинг ўта сиқиклиги ва ихчам маънодорлигига қаттиқ риоя қилган ва бунини эстетик бадий принцип

сифатида қабул қилган адиб сифатида машҳур. Унинг мана шу индивидуал ижодий манераси бадий таржималарига ҳам жуда кучли таъсир ўтказди. У образли талкинларида ҳар доим қисқаликка интилади. Бу ёзувчи индивидуаллигининг таржима жараёнига таъсирини ўрганиш учун гоёта қизиқарли ҳоллардан биридир.

Биз кўпинча таржимонга индивид деб карашни унутиб қўямиз. Ҳолбуки, таржимон ҳам ижодкор индивид. Демак, унинг ҳам ўз тасвир манераси, жумла қуриш усуллари мавжуд. Айниқса, шоир таржимонда ва адиб таржимонларда бу ҳодиса жуда характерли ва ёрқин намоён бўлади.

Адиб таржимон ёки шоир таржимоннинг таржимага ижодий муносабати ранг – баранг ва жуда мураккаб шаклларда кўзга ташланади. Ижодий муносабат бу маълум даражада эркин муносабатдир. Ижодий эркин муносабат кўпроқ адиб ва шоир таржимонлар амалиётида юзага чиқади. Бадий таржимада бу ижодий эркин муносабат ниҳоятда характерли бадий психологик ҳодисалардир.

Мисолларга мурожат қиламиз.

«Наташа... уже начинала приходиться в нетерпение и, топнув ножкой, собиралась было заплакать оттого, что он не сейчас шел, когда, слышались не тихие, не быстрые, приличные шаги молодого человека. Наташа быстро бросилась между кадок цветов и спряталась».

Абдулла Қаҳҳор бу ажойиб ҳолатни қуйидагича талкин қилади:

“Борис тезда чиқа қолмагани учун йиғлай деб турган эдики, ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди”.

Кўриниб турибдики, таржимон аслиятни анчагина қискартиради. Наташанинг ёш, ўйноқи, шўҳ қалбини тасвирлаш учун жуда муҳим бўлган “уже начинала приходиться в нетерпение и, топнув ножкой” деган жумла бутунлай тушиб қолади. Бу бадий ихчамлаш натижасида матн жуда лўндалашади ва яхши тушунарли бўлади, ортикчадай кўринган тафсилот йўқолади. Лекин Наташанинг Бориснинг чиқавермаганидан ўта тоқатсизланиши, чиройли оёқларини тапиллатиб, сабрсизликдан депсиниб

қўйиши – унинг шу ердаги ҳолати учун ғоятда характерли детал ва уни тушириб қолдириш психологик далиллаш, тасвирнинг бойлигига анча путур етказди. Бу ўринда ижодий эркин муносабат ўзини оқламаган. Давом этайлик. Бориснинг келаётганлиги унинг қадам товушларидан маълум бўлади. Толстой жуда чиройли тасвирлайди бу товушларни: “не тихие, не быстрые, приличные шаги молодого человека”. Буни адибимиз “ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди”, деб ўта ихчамлаштириб таржима қилади. Лекин аслиятдаги қадам товушлари таърифнинг жуда нозик маънолари бор. Улар янгигина офицер бўлган, ўзига ишонган, оқил ва мағрур йигит Бориснинг характерли жиҳатларига ишора қилади. “Не тихие, не быстрые, приличные...” Толстой бу таърифларга урғу берапти. Бориснинг инсоний характерига, ўзига ишонган йигит бўлиб етилаётганига эътиборни қаратапти. Бунинг устига интизор бўлиб кутаётган шўх қушчадек Наташанинг сабрсиз қулоқларига йигитнинг қадамлари шундай эшитилапти, унга шундай туюлаяпти. “Не тихие, не быстрые” таърифини адиб-таржимон фақат бир сўз билан ифодаламоқчи бўлади: “секин” қадам товуши. Лекин бу “Не тихие, не быстрые”ни сира ҳам ифодалай олмайди. Бориснинг қадамлари секин ҳам эмас, тез ҳам эмас. Лекин салмоқли – яхши! Борис боя айтилгандай, эндигина офицер бўлган аслзода ёш йигит. У меҳмонлар йиғилган залдан чиқиб келаётир. У ўзини тутиб олган, эр етилган каби кўрсатаётир, яхши қилиқлар, ҳаракатларни ўзлаштирган. Унинг қадам товушларида мана шу шаклланаётган феъл-атвори учкунланади. Толстойда ҳеч қачон ортикча сўзлар бўлмайди. Барча бадий сўзлари текст ичида ва бутун роман қурилишида албатта маълум бир бадий, маънавий, хиссий вазифаларни адо этади.

Таржимон аслиятнинг бадий вазифаларига алоҳида қулоқ солиши, алоҳида эътибор қаратиши зурур. Акс ҳолда таржимада аслият бадийлигига анча путур етиши мумкин.

Князь Ипполит Анна Павловна Шерернинг зиёфатида даврада бир латифа айтади. Ҳикоясини Москвага келиб, рус тилини янги ўрганиб, жамиятга қираётган французнинг тилидан баён қилади:

“Она поехала. Внезапно сделалась сильный ветер. Девушка потеряла шляпа... и длинны волосы расчесались”.

Ҳикоя шу хориж кишисининг ширин, лекин нотўғри талаффузи билан кулгили.

Бу кулгили талаффузни таржимада қандай чиқариш керак? Умуман уни таржима қилиб бўлармикан? Бундай ҳоллар таржима жараёнининг энг қийин, мураккаб ҳолатлари бўлиб ҳисобланади.

Абдулла Қаҳҳор ажнабий кишининг талаффузига тақлид қилмайди. Қандай бўлмасин адекват таржима чиқаришга уринмайди. У оддийгина қилиб ўзбек эртақларига хос ҳикоя услубини қўллайди:

“- Хоним каретага тушиб жўнабди. Бирдан қаттиқ шамол турибди. Қиз шляпасини тушириб қўйибди, кейин унинг сочи тўзибди...”

Ҳикоя қилаётган Ипполит шу ерга келганда қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кулгининг боиси бузиб талаффуз этилаётган сўзлар. Ўзбекчада бу парча аслиятга монанд табдил этилмагани учун ҳеч қандай кулги кўзгатмайди. Ўзбек ўқувчисига Ипполитнинг нима учундир қаҳ-қаҳ отиб кулаётгани бесабаб бир жиннилик бўлиб туюлади. Ҳолбуки, бу парчани: “ана энди қиз жўнаган. Бирдан шамол кутурган. Қизгина шляпасини учирган, узун сочлари шамолда сочилган” – деганга ўхшаш бир тарзда аслиятга яқинроқ ва мувофиқроқ қилиб табдил этиш ўринли бўларди бадий жиҳатдан. Лекин таржимон нима учундир – парчанинг оҳангини чиқариб бўлмайди, деган ишончда бўлганми, тўғри ҳикоя усулини танлаган. Натижада номувофиқлик юзага чиққан ва аслиятнинг бадииятига путур етган. Персонажлар нутқида адабий тил меъёрларидан чиқиш ҳолатлари, бузилган лаҳжалар, нотўғри талаффузлар ва уларни таржимада қай тарзда акс эттириш устида анча-мунча бош қотирган таржима назариячиларидан бири Қудрат Мусаев қуйидаги хулосага келади: “Тўла-тўқис адекватликни юзага келтириш учун санъаткор

шундай лисоний восита танлаши лозимки, натижада муаллиф атайлаб қўллаган варваризм вазифаси таржимада ўз аксини топсин. Шуни ҳам назарда тутиш керакки, – деб давом этади муаллиф, - бу ерда сўзнинг маъноси жиддий аҳамият касб этмайди, унинг услубий вазифаси – аслият тилига нисбатан ўзгача, гайритабиий жаранглаши биринчи ўринга чиқади”. \Қудрат Мусаев. Таржима назарияси асослари. Т., 2005, 154 б.\ Автор бундай ҳолларда сўзларнинг гайритабиий, ўзгача жаранглаши биринчи ўринга чиқади, деб тўғри кузатган ҳолда “бунда сўзни лексик маъноси жиддий аҳамият касб этмайди” – деб қарашига унчалик қўшилиб бўлмайди. Сўзларнинг кулгили талаффузи маъноларнинг ҳам кулгили тусга киришига олиб келади. Кулгили оҳанг кулгили маъно билан омухта бўлиб кетади. Агар талаффузнинг фақат кулгили томонига эътибор берилиб, маънога иккинчи – учинчи даражали нарса деб қаралса, унда бундай ҳоллар формалистик трюкдан бошқа нарсага ўхшамайди. Қудрат Мусаев яна шуни таъкидлаб ўтадики, “муайян хорижий тил сўзларини таржимада талқин этиш масаласи ханузгача назарий ва на амалий жиҳатдан ҳал этилган” /ўша китоб, 144 б/.

Персонажлар нуткидаги “варваризм”ларни таржимада қандай акс эттириш устида жуда кўплаб таржима назариячилар шуғулланганлар, бир қатор тавсиялар ишлаб чиқишга ҳам муваффақ бўлинган. Таржима амалиёти эса кўплаб миллий тилларда жуда бой тажрибаларга эга. Варваризмларни ўгиришда таржимонлар ўз қобилиялари ва тасаввурларига яраша турлича йўллар ва усуллардан фойдаланадилар. Таржима амалиётларида варваризмлар таржимасининг ниҳоятда муваффақиятли намуна мисолларини кўплаб келтириш мумкин. Амалиёт бунда назарияга қараганда анча бой ва ранг-баранг натижаларни қўлга киритгандир. Қ.Мусаевнинг ўзи ҳам уларнинг қатор-қатор эътиборга лойиқ, ғоятда қизиқарли мисолларини таҳлилдан ўтказган. Фақат чамаси, бир нарсани эсдан чиқармаслик зарур кўринадики, бадий асарларда персонажлар нуткида учраб турадиган варваризмларни таржима қилмай қандай бўлса шундай қолдириш таржимон учун, унинг профессионал савияси учун ярашмаган ҳол бўлганидек, уларни

тўғри одатий грамматик ва стилистик нормалар асосида ўгириш ҳам ўзини окламайди. Бунда ҳамма гап таржимоннини маҳоратига боғлиқ бўлиб, қийин масала унинг топқирлиги, закийлиги, сўзамоллиги орқасида назаримизда доим муваффақиятли ечим топади.

Таржимада бадий талқинлар устида сўз борар экан, аслият образларини таржима тилида ҳаққоний ва таъсирчан ифодалашда таржимоннинг топқирлиги ва бадий кашфиётчилиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Таржимоннинг топқирлиги ва кашфиётчилиги унинг ўзи таржима қилишга бел боғлаган асар ичига тўла ва ҳар томонлама кириб бориши, муаллиф бадий ва ҳаётий гоёларини нозик идрок этиши, бу гоёлар ичида улар худди ўз гоёлари каби яшаши, улар руҳониятидан баҳраманд бўлиб нафас олишига боғланган бўлади.

Асар ичига чуқур кириб бориш билан таржимоннинг кашфиётчилиги кучга қиради ва ҳақиқий мўъжизалар ярата бошлайди.

Асар ичига таржимоннинг теран кириши, асар гоёлари ичида нафас олиши таржиманинг муваффақиятли чиқиши, китобхонлар томонидан муҳаббат билан кутиб олиниши ва замонлар ўтиши билан ҳам эскирмаслигининг гаровидир.

Бадий кашфиётлар жуда оддий кўринган ҳолларда ҳам юзага чиқади ва ўзини мана мен деб кўрсатади. “Уруш ва тинчлик”да княгиня Ростова катта кизи Верага мурожаат қилиб сўйлаганда “обращаясь к старшей дочери, очевидно не любимой” – деган ёзувчи изоҳи ўтади. Буни унчалик суюкли бўлмаган кизига қарата гапирганда, деб у қадар қийналмай ўгириб кетавериш мумкин. Лекин Абдулла Қаххор сўзларни ифодалаганда ҳеч қачон сийка, жўн йўлдан бормади. Жумлани ҳаёлига келган биринчи сўз билан таржима қилмайди. Унинг ҳаёли доим ўйловлар ичида. Қандай қилса, сийқалик, жўнлик ва буларнинг ҳосили бўлган бадииятсизликдан қочиш мумкин? Адиб-таржимон юқоридаги жумлани “афтидан унча эрка бўлмаган катта кизига қараб” – деб ифодалайди. Бу яхши. Жуда ҳам яхши! “Очевидно не

любимой”ни “унча эрка бўлмаган” – деб олиш ҳақиқий топқирлик ва ҳақиқий бадийят!

Таржима принципи ҳақида гап кетаркан, Абдулла Қахҳор сўзма-сўз таржимага интилмайди. У доим аслият мазмуни ва маъносини ўз индивидуал тасавури ва ижодий талқини бўйича ёритишга ҳаракат қилади.

Чунончи, “Уруш ва тинчлик”да ёзувчи княжна Болконскаянинг таърифини киларкан, бошқа инсоний хусусиятлар каторида “которая очень несчастлива с отцом” – деган фикр ўтади.

Абдулла Қахҳор бу оддийгина жумлани:

“бу киз шўрлик отасини деб ёшлигини ўтказиб юборипти” – деб таржима қилади. Кўриниб турибдики, таржима сўзма-сўз сира тўғри келмайди. Русча матн мазмуни биров бошқача тарзда ва ҳатто маълум даражада жўнлаштирилган ҳолда талқин этилади. Юкоридаги жумла бир қарашда жуда осон ва тушунарли ва шунга кўра таржима учун ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайдигандай. Лекин амалда уни қандай ўринлатиш вазифаси кўндаланг бўлганда, тушунарли туюлган жумла анча-мунча ўйлатиб кўяди. Унинг устида кўп бош котиришга, вариантлар кидиришга зарурат борлиги сезилади. Нега? Чунки жумла тўғридан тўғри “киз бечора отаси билан бирга бахтсиз эди”, деб таржима килинса, бу ўзбек ўқувчисига тушунарсиз бўлиб қолади. Уни аниқлаб олиш учун бир қанча саволларга жавоб беришга тўғри келади. Шунинг учун ўзбек таржимони аслиятдан кузатилган маъно ўқувчига тўсиқсиз равшан етиб боришини кўзлайди.

Абдулла Қахҳор аслият мазмунининг ўз ўқувчисига тушунарли ва равшан бўлишини истайди ва шу ижодий мақсад билан қалам тебратади. Шунинг учун ойдинлик ва равшанлик йўлида аслият мазмунини маълум даражада жўнлаштириш, соддалаштириш йўлидан боради. Толстой киз отасининг гами, кайғусини еб ёшлигини ўтказиб юборипти деб айтаётгани йўқ. У фақат “несчастлива” деяпти. Қиз боланинг қандайдир турмуш сабаблари билан ёшлигини бой бериб кўйиши ҳамма оилаларда ҳам бахтсизлик ҳисобланади. Бундай ҳолларда “киз шўрликнинг бахти

очилмаяпти” деб қўядилар. Ўзбек таржимони бу ўринда аслиятнинг маъносини конкретлаштиради, жумланинг ичига ўз тушунтиришни сингдиради.

Княжна Болконская таърифига дахлдор бошка бир жумлани ҳам кўриб ўтайлик.

Алиятда:

“бедняжка несчастлива, как камни” – деган таъриф келади. Қизнинг бахтсизлиги бу ерда тошга ўхшатиляпти. Тошга ўхшатиш орқали бахтсизликнинг ўнглаш қийин бир бахтсизлик эканлигига ишора этиляпти.

Абдулла Қаҳҳор бу жумлани соф ўзбекча қилиб қайта яратади.

“Қиз бечоранинг кўрган куни қурсин” – бир караганда, бу таржима аслиятдан анча-мунча узоқлашиб кетгандек кўринади. Шак-шубҳа йўқки, ўзбек таржимон адиби жумлани: “кизгина тошдек бахтсиз эди” – деб қандай бўлса шундай талкин этиши қийин эмас. Лекин бу ўзбек тилида унчалар жарангламасди, бадий эквивалент топилмаганлиги шундоққина кўзга ташланиб турган бўларди. Балки ўзбек ўқувчиси бахтсизликнинг тошга ўхшатилишини қабул қилолмасди, бу жуда жўн бир нарса бўлиб туюлиши мумкин эди. Ўзбек ўқувчисининг образли тасаввурлари дунёсида меҳрсизлик, оқибатсизлик, андишасизлик, бераҳмлиқ кўпроқ тошга, яъни жуда муздек ва ҳиссиз, ҳеч жойдан жилмайдиган, оғир ётадиган нарсага менгзалади. Бағри тошлиқ, сангдиллик, кўнгилнинг тошдай қотиши сингари иборалар шундай тасаввурлар доирасида тугилган.

“Қиз боланинг кўрган куни қурсин” – жумласи ниҳоятда ўзбекона, халқнинг жонли образли тилига беҳад яқин. Бунда ҳам Толстой назарда тутган маънонинг ўзбекча шарпаси қўлкаланиб турибди. Шундай ҳолларни таҳлил қилганда, таржима бу янги бадий, илмий ёки публицистик матн эканлигига яна бир қарра катта ишонч ҳосил қилинади. Жумланинг оҳанги ва бадийяти ўзгариши орқали аслият билан таржима орасида бир нозик фарқ сезилади. Аслиятдаги сўзларни ўқиганда, аён бир ачиниш ҳис қилинмайди. Лекин ўзбекча таржимада ачиниш ҳиссиёти аён билиниб туради.

“Кўрган куни курсин” – деган фразеологизмнинг матндан жой олиши кизнинг ачинарла ҳолатини кучайтириб ифодалайди.

Шуни ҳам айтиб ўтайликки, таржимада бундай ёрқин ижодий ёндошувларга ҳар ким ҳам қодир бўлавермайди ва ҳар ким бунга журъат қилавермайди.

Таржима тилининг аслият тили билан доимо ижодий мусобақаларда бўлиши – муваффақиятли бадиий ифода учун жанг ва изланишлар бориши ва бунинг тинимсиз табиий жараён эканлиги ТАРЖИМА ДИАЛЕКТИКАСИ деган тушунчани ҳақли тарзда дунёга келтиради. Бу ҳам тор маънода ижод диалектикаси деган мазмундор тушунча билан тенг дейишга ҳақли.

Таржима диалектикаси

Таржимада динамизм

У аслиятни бошқача кўриш, бошқача тасаввур қилиш ва шулар заминида аслиятга максимал даражада яқинлашиш дегани бўлади. Яна ҳам тушунарлироқ қилиб айтидиган бўлсак, таржима диалектикаси бу – аслиятга ҳеч бир тарзда қул бўлиб қолмаслик ғоясидир. Аслида таржимада аслиятдан асло қочиб бўлмайди. Таржимон ҳар қандай ҳолда ҳам аслиятга маҳкам боғланган, у муаллиф билан яқиндан ҳамкорлик қилади. Бу ҳамкорлик одми, жўн такрор, қайтаришни эмас, балки том ва тугал ижодий муносабатни тақозо қилади.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида бўлиб ўтган таржимонларнинг халқаро конференциясига раислик қилган француз адиби ва таржимони Пьер Франсуа Кайе “Аслиятнинг иродасига бўйсунуш зарурати – таржимон учун фожиа”, деган сўзларни айтган эди. У бунда автор иродасини ифодалаш заруратини назарда тутган эди. Ўша конференцияда машҳур таржимон Вилгелм Левик унинг бу фавқулдда фикрига жавобан шундай деган эди:

“Муаллиф ихтиёри изидан бориш чинакам таржимон учун фожиа эмас”. “ИЛ” журнали, 1979, №4. Материалы симпозиума «Новые достижения в области теории перевода»/.

Пьер Франсуа Кайе ўз фикрини ривожлантириб, яна шу гапларни ҳам қўшимча қилиб ўтган эди:

“Таржимонда шундай ҳолат борки, мен уни фожиа деб атаган бўлардим. Бу мимикрия ҳолати. Таржимон матнга бўйсунмасдан туриб, таржиманинг юзага чиқиши мумкин эмас. Таржимон матнга тақлид этишга, унинг изидан боришга мажбур. Яхши таржима қилиш учун зарур хусусиятларга эга бўлиб туриб ҳам, яна бошқа кимсанинг териси ичига кириш ҳам керак бўлади, деб Францияда кўп такрорлашади. Бу эса ҳар доим ҳам осон эмас”.

Ҳар бир таржимон бундай ҳолатларни бошидан кечирмай иложи йўқ. Немис адиби Хётенинг “Фауст” трагедиясининг ўзбек тилига қилинган таржимасига назар ташлаб ўтайлик. Шунда таржимон мимикрияси нима эканлиги, у муаллиф териси ичига қандай кириши ва жойлашиши нималигини балки аниқроқ тасаввур қиламиз.

Эркин Воҳидов “Фауст”ни қандай таржима қилиш устида йўл ахтараркан, бу улуг асар таржимасига том маънода ижодий муносабатда бўлиш зарур деган қарорга келади.

Немис адиби матнига хижома-хижо, сўзма-сўз боғланиб ўтирмайди. Матнга каттик ёпишиб олмайди.

Парчалар, бандлар, байтлар, сатрларнинг умумий руҳини ақс эттириш – асар мазмунини муаллиф мақсадига яраша гавдалантиришга интилади.

Таржимон гоҳ Хёте сатрларни сўзма-сўз қўйма таржима қилади – гоҳ, шеър ўлчови, қофияси, вази, шакли талабига кўра аслиятдан бир қадар узоклашгандай бўлади. Немасини айтасиз, аксаран ҳақиқатан ҳам, аслиятдан узоклашади. Лекин диққат билан қаралса, бу узоклашиш муаллиф матнида бутунлай чиқиб кетиш эмас. Ёки унга тамомила эркин ёндошиш ҳам эмас. Муаллифни инкор этишга уриниш ҳам эмас.

Эркин Воҳидов нозик шоирона дид-фаросат билан қалам тебратди ва ўзбошимчаликка йўл қўймайди. У таъбир жойиз бўлса, эркинлик билан аниқлик, яъни энг юксак эквивалентлик ўртасида диалектик бирликни

танлайди. Узоқлашиш орқали яқинлашиш, эркинликда аниқликка эришиш – мана унинг таржимадаги диалектик йўли.

Узоқлашиш орқали яқинлашиш нима эканлигини мисоллар билан кўриб ўтайлик:

“Шижоатни қил одат,
Кимки бўлса оқил, мард,

Шуники зафар”-

Қофиялар тўлик, жарангдор. Фикр афоризм каби ёмби ва ёркин. “Фауст”нинг Иккинчи қисми Хор қўшиғидан келтириляётган бу парча улкан рус шоири ва таржимони Борис Пастернак қаламида шундай жаранглайди:

«Подражать другим не надо

и бояться неудач:

Побеждает все преграды

Кто понятлив и горяч».

Ҳар икки тилдаги таржимада ҳам матн зўриқмасдан, енгил парвоз хиссиёти билан ўқилади. Эркин Воҳидов Пастернак таржимасига эргашмайди, унга қаттиқ ёпишиб ҳам олмайди. У “Фауст”нинг рус тилига қилинган бошқа таржималари ва хусусан, насрий сўзма-сўз таржимасига ҳам муурожаат қилади. Аслият матн мазмуни ва маъно кирралари ичига иложи борича чуқурроқ киришни кўзлайди. “Подражать другим не надо” – деган сатрни тўлик тушириб қолдиради. “Бояться неудач” жумласини эса ундан анчагина узоқлашиб, “ўйчилик зарар” – деб талқин қилади. Мана шу ерда биз узоқлашиш ва яқинлашиш деган принципнинг амалий ифодасини кўраимиз. “Хато қилиб қўйишдан қўркиш”, “омадсизликдан қўркиш”, “муваффақиятсизликка учрашдан қўркиш” деганга ўхшаш бу ерда назарда тутиляётган поэтик маънолар “ўйчилик зарар” деган иборада мавжудми? Албатта, қай бир тарздадир сатрнинг маъноси шунга яқинлашиб боради. Лекин айни ўша маънонинг туп-тус ўзи эмас. Бу ўзбек таржимон-шоирининг оригинал сатри. Таржима матнига таржимон оригиналининг кириб қелиши.

Шеърӣ таржима умуман таржимачилиқда гоҳта ўзига ҳос ижодий бадий ҳодиса сифатида бунга йўл, изн беради.

Бунда яқинлашиш – узоклашиш – таржима диалектикасининг қанчалар амалий ифодаланиши мумкинлиги равшан кўзга ташланади.

Бошқа бир мисол:

“Осмон тўла юлдузлар –

Саф – саф юлдузлар

Кўк узра ҳам кўл узра

Жимгина юзар.

Кенг оламга таратиб тенги йўк чирой

Ҳам улугвор, ҳам латиф

Сузаётир ой”.

Пастернак:

«Ночь пришла и разместила

Бережно звезду к звезде,

Ярко искрятся светила

В темном небе и воде.

На поверхности озерной

В черной горной вышине

И печатью миротворной

Блещет месяц на волне...»

Кўриниб турибдики, Эркин Воҳидов Пастернак таржимасини ҳам назардан қочирмайди. Пастернак таржимасидан поэтик улги – ўрнак олади. “Хор кўшиги”дан келтирилган ҳар икки парчани чоғиштириб кўрсак, ўзбекча таржима Пастернак матнidan хийлагина фарқланишини кузатамиз.

Эркин Воҳидов бу парчада Ҳетени анча соддалаштиргандек туюлади. Худди Ҳетенинг образлари, шеърӣ тафсилотлари ўзбекча шеърға сигмагандай, тушиб қолади. Русча матнда “В таком небе...” – деб бошланадиган матн ўзбек тилида соддагина қилиб, “кенг оламга таратиб чирой, ҳам улугвор, ҳам латиф сузаётир ой” деган тарзда ифодасини топади.

Шеърӣ таржималарда бундай йўқотишлар табиийми? Таржима назарияси нормаларига сиғадими, тўғри келадими? Назария, албатта шеърӣ таржималарнинг жуда мураккаб бир санъат эканлигини тан олади. Бу ерда аниқлик, адекватлик меърлари гоятда нисбий бўлиб туюлади. Таржимадан мутлақлик ва мутлақ табиийлик ва аниқликни талаб қилиб бўлмайди. Таржимадан балки мутлақ бадийлик ва мувофиқликни талаб қилиш гоятда ўринли бўларди. Машҳур таржимон шоир Самуил Маршак шуни назарда тутибми, шеърӣ таржима тасаввурга сиғмайдиган нарса, ҳар бир муваффақиятли таржима қоидадан истисно, - деб айтган эди.

Лекин бундан шеърӣ таржималар аслиятдан мутлақо узоқлашар эканда, деган хулоса чиқмайди. Таржима диалектикасига кўра бундай узоқлашувлар қаторида фавқуллода, хайратомуз яқинлашувлар – аслиятнинг “худди ўзи” бўлиб кетувчи кашфиётлар ҳам кўп.

“Фауст” нинг иккинчи қисми аввалида Фауст ўз – ўзи билан сўзлашиб, тун чоғи ер гўзаллигига махлиё бўлиб, фалсафий ўй-хаёлларга ботаркан, шу сўзларни айтади :

Пастернакда :

“Ты пробудил вновь во мне желание
Тянуться вдаль мечтою неустанной”

Эркин Воҳидовда:

“Сен яна кўксимда уйғотдинг истак ,
Орзулар кўкида килурмен парвоз...”

Ҳар икки парчада ҳам “уйғониш “, “истак”, “орзу”, “парвоз” – таянч поэтик сўзлар, тушунчалар. Улар ҳар икки парчада гўзал шеърӣ маъно ташиди. Ҳатто Эркин Воҳидов таржимасида “орзулар кўкида парвоз қилиш” шоирона ифода тарзида кучайган. Пастернак “тянуться вдаль мечтою... .” деб гўзал бир манзара чизишга уринади. Европа шеърӣятининг анъанавий образлаш усулларига риоя этади. Эркин Воҳидов ўзбек шеърӣяти анъаналарига суянади. Ўзбекча фикр қилади. Анъанавий ўзбек шоирона

фикрлашида эса қайда “орзу” бўлса, демак, ўша ерда “парвоз” ҳам бор.

Худди шу ўринда

Пастернакда:

“ Вот солнце показалось, Я не смею
Поднять глаза из страха ослепления
Так обстоит с желаниями. Недели
Мы день за днём горим от нетерпенья”

Эркин Воҳидов :

“Ҳайхот, ана куёш, Хисрави гардун
Боқурга ва лекин йўқ кўзда чидам
Худди шундай бўлур сўнгсиз иштиёқ
Орзу кўнглимизда ўт ёққанда ҳам
Ойлар ўртанамиз етишгач бирок,
Истак қошида биз лолу паришон...”

Пастернак Фауст монологини жуда чуқур индивидуаллаштиради.

Эркин Воҳидов шахсийлаштириш ўрнига монолог учун мажхулроқ бир шакл – ифода усули танлайди.

Пастернакда: "Я не смею поднять глаза ..."

Эркин Воҳидовда: "Йўқ, кўзда чидам!"

Эркин Воҳидов парча матнига ўзидан бир янгилик, янги образ киритади: "Хисрави гардун". Чамаси "хисрави гардун" асл нухханинг ўзида ҳам бўлмаса керак. Лекин шу эскичароқ, архаикроқ ибора Фауст тилига, олимона фикрлаш тарзига яхши уйғун тушади.

Фаустни қандайдир тарзда Шаркка, Шарк фикрлаш йўсинларига яқинлаштиради. Умуман олганда эса, Эркин Воҳидовнинг "Фауст" таржимасида асарни, унинг образларини, асар услубини Шарк фикрлаш тарзига яқинлаштириш онгли танланган ижодий йўл таассуротини қолдиради.

Эркин Воҳидов ўз танланган поэтик услубида содаллаштириш ва умумийроқ тушунчалар билан фикр ифодалаш, тасвир чизиш йўлини

қўллайди. Бу йўл таржиманинг умумий бадий услубида ҳукмрон. Айрим мисолларни кўриб ўтайлик.

Император саройи манзарасида гап аввалида император барча сарой аъёнлари йигилганлигидан, /дарвоқе, шу сахнанинг ремаркасида "башанг кийинган турли-туман сарой аъёнлари кириб келдилар" деган муаллиф тушунтириши ўзбекча матнда акс этмаган / ва фақат сарой масхарабози кўринмаётганидан афсусланади. Шунда зодагон ўғли императорга шундай жавоб беради.

Пастернакда:

"Дворянский сын Он нес ваш шлейф, и вдруг бедняжка
На лестнице упал врастяжку
Гляжу вынесли. Пузан
Кондрашкой схвачен или пьян..."

Эркин Воҳидовда:

Этагингни тутиб келар эди у,
Қокилиб йиқилди, ахволи мушкул
Кўтариб кетишди. Бизга номаълум
У ҳамон мастми ё бўлдимиз марҳум?

Ўзбек тилидаги матнда Пастернак матнидаги "зина", "пузан" /бакалок/, "кондрашка" сингари шеърга ранг, тафсилот ва конкретлик, манзаравийлик багишловчи, қолаверса, ҳолатнинг кулгили эканлигини кучайтирувчи деталлар акс этмайди. Ҳолбуки, зина - масхарабоз йиқилган жой, "пузан" - бакалок, масхарабознинг характерли қиёфаси чизгиси, кондрашка - дирвайиб қоқшол каби йиқилмоқ - сингари тафсилотлар кулгили ҳолатни гавдалантиришга хизмат қилади. Эркин Воҳидов ҳам кулгили ҳолатни чиқаришга интилади. Лекин унинг парчаси конкретликдан, муҳим тасвирийлик деталларидан маҳрум. Деталлари шилиб ташлангач, парча умумий сўзлардангина иборат бўлиб қолади. "У мастми ё бўлдимиз марҳум?". Мисрасининг кулги уйғотиши мумкинлигига умид боғланади.

Ёки яна бир характерли парча:

Пастернакда:

"Мефистофел

По сути, правда, и у нас стыда нет

Но древность лишней жизненностью ранит"...

Эркин Воҳидовда:

"Мефистофел

Аслида бизда ҳам уят йўқ, аммо

Ўта беҳаёдур қадимги дунё"...

Мефистофел қадимгилар ўз ортиқча ҳаётийликлари билан кўнглимизни яралайди демокчи бўлади. Бу албатта, оддий инсоннинг эмас, шайтонларча маккорона фикрловчи Мефистофелга хос фикр. Лекин Эркин Воҳидов талқинида нозик фикр равиши йўқолган. Маъно ҳам ўзгариб кетган:

Қадимги дунё нега беҳаёга чиқиб қолди. Аслият бундай демокчи эмас асло.

Ёки Пастернакда:

"Премудрым стариканам-гривачам"

Эркин Воҳидовда:

"Хонимлар-у кекса донишманд гуруҳ"...

Мефистофел бу ерда "Мен ушбу одамлар тўдасига гўзал хонимлар-у сочлари узун ёлдор кекса донишмандларга ўз ҳурматимни билдираман", демокчи бўлди. Ўша пайтнинг аёнлари узун ёлдор соч қўйганлар ёки парик кийганлар. Ўзбек шоирининг матнига "Гривач" детали сигмайди. Эркин Воҳидов бу ўринда "гуруҳ" сўзини ишлатади. Чунки кейин келаётган сатрларда бу сўзга катта эҳтиёж мавжуд. Мефистофелнинг сўзича Гриф қадимги Бобилда ашур тилида "кириби" сўзи ярим бургут, ярим арслон сифат маҳлуқни англатган. Гриф олтин конларининг қўриқчиси ҳисобланган.

Пастернакда: Гриф шундай жавоб айтади.

Не гривачам, а грифам!

Очень странно

Нам удружил, зачислив в старикана!

Звучаньем корней живут слова.

В них слышны грамматические свойства

“Грусть», “грижа”, “гроб”

приводят нас в расстройство

Мы не желаем этого родства”.

Эркин Вохидовда

акли дониш ўзак товушга бокур.

Бизнинг номимизга бўлибди уйкаш:

Гиряю, гириху гирдлик, гирифтор.

Бу сўзларниг бари грифга ўхшаш

Бўлмок истамаймиз биз уларга тор”...

Ўзбек шоири аслиятнинг жуда кийин вазиятидан топкирик билан чиқишга интилиб, гарчи узок, маъноли бўлса-да, лекин шаклан ва товуш тузилишларига кўра “гриф” га ўхшаш, “уйқаш” сўзини топади:

Яъни:

Грусть-гиря

Грыжа- гирих

Гроб -гирдлик

ва буларни янада кучайтириш мақсадида “гирифтор” сўзини кўллайди. Шу билан “гриф” га ажиб бир оҳангдош сўз матнга кириб келади.

Бундай ҳолларда аслиятга адекватлик, эквивалентлик устида эмас, аслиятга мувофиқлик, унинг прагматик талкинлари тўғрисидаги фикр юритилса албатта, ўринли бўлади. Пастернак ҳам, Эркин Вохидов ҳам аслиятнинг таржима қилиш ғайри имкон бўлган вазиятидан катта шоирона маҳорат билан чиққанлари гоятда мароклидир. Адабиётшунос, таржимашунос шоир Пошали Усмон “Фауст” таржималарида хос сўзларни акс эттириш масаласига бир оз тўхталиб бир қатор қимматли мулоҳазаларни билдиради. У машҳур таржимон Иван Кашкиннинг: “Таржиманинг буюк истеъдод соҳиблари учун ҳам мажбурий бўлган бешафкат қонунлари бор” деган сўзларини қслтираркан, уни ўз таҳлилларида изохлашга интилади. “Фауст” комусий асардир, - деб ёзади у, - унда Фауст ҳақидаги халқ китобида келтирилган

кўпгина хос сўзлар ўрин олганки, уларни таржимада акс эттирмаслик Гетедек буюк бир сиймонинг даҳосига соя ташлашдек нуксонга йўл кўйишдир, деб ўйлаймиз "..."Таржима санъати". Тўплам, Т. 1980, 243 б./

Тадқиқотчи хос сўзларга конкрет тўхталиб, немисча "остефест" /пасха байрами/ Пастернак матнида "Христова пасха" деб тўғри ўтирилгани, ўзбек шоири эса буни "Қутлуғ айём соати" деб талкин этганлигини кўрсатади. Бу таъриф Исо алайҳиссалом шарафига ўтказиладиган муайян пасха байрамини англатмаслигини билдиради.

Шунингдек, аслиятдаги "Новый завет" -"Янги аҳд" ни Эркин Воҳидов "ҳадис" деб талкин этгани, бу эса "Янги аҳд" га муқобил бўлмаслигини тўғри таъкидлайди. У яна аслиятда "муқаддас Андрей туни" диний тушунчасининг ўзбек ва рус тиллардаги матнда ўз ифодасини топмагани матни тушунишда қийинчилик туғдирганлигини ёзади.

Мефистофель кейинги сўзида тил, луғат ичига чуқур кириб нима қиламиз? "Грифон" сўзига "грабеж" сўзи жуда мос тушади, деб грифларнинг талончилиги, йирткичилигига ишора қилади.

Эркин Воҳидов "гриф" сўзи билан эгиз "гирибон" деб талкин этади. Шу тарика грифонларнинг гирибон – бўғиздан олишларига имо-ишора этади. Шеърятда, бадий тафаккур дунёсида, сўз оламида албатта бу каби топқирликлар жуда қимматлидир. У матнга ўта ёрқинлик, порлоқлик баҳш этади.

Бир ўринда доктор Фауст от одам Хиронга мурожаат этиб айтади:

"Остановись!"

Шу биргина ундов ўзбек матнида қандай ифода топганлигини кўрайлик:

"Фауст

Эй, шахсувор,

тўхта энди бир нафас!"

Қиёсий таҳлил қилаётган одамни асл матнда йўқ "шахсувор" сўзининг аллақаяқдан қўшилиб қолгани ҳайрон қилади. Аввал бошда таржимоннинг мақсадини англамай туради. Матни янада шарқ кишисига яқинлаштиради.

Лекин бу от-одам Хиронга карата айтилаётган сўз ва у ўзини ниҳоятда оклайди, ўз жойига тушгандек тассурот колдиради. Бу ўринда “шахсувор” шарқона архаик сўз сифатида матнни янада шарқ кишисига яқинлаштиради “Фауст” нинг ўзбек тилидаги матнида ҳар кадамда гўзал образлилик, топилмалар, сўз кашфиётларига дуч келамиз.

"Ўша маҳал Паллада

Ментор бўлган паллада – "

сингари сўз ўйинлари шалолодай ёгилади. Аслият матни таржимон талантининг портлашига, очилишга жуда катта илҳом бергандек туюлади.

Пастернакда:

"Хирон

Но я теперь свое уменьье

Оставил бабкам и попам"...

Эркин Воҳидов:

"Хирон

Бир вақт барча дард учун

Топган эдим дармонлар.

Менинг ўрнимни букун

Олди азайимхонлар"...

Шоир "бабкам и попам" ни бир қилиб ўзбек этнографияси учун характерли бўлган "азайимхонлар" тушунчасини ишлатади. Шу ўринга бу тушунча шунчалар мос тушганки, уни чин шеърый кашфиёт деб баҳоламасликдан ўзга чора йўқ.

Фаустнинг Хиронга айтган сўзи:

"Сен ўз даврингда аммо

Яшадинг улайх бўлиб..."

Ҳеч учратилмаган ёки камдан-кам қўлланган сўз «улайх». Русча матнда у "полубог " - ярим худо деб берилган. "Улайх" асли араб тилидан кириб келаётган тушунча. "Илох " - худо, Улайх – ярим Худо.

Шоирнинг кашфийётчилиги билан ўзбек тилимизга шу пайтгача аниқ бир таржимаси бўлмаган тушунчанинг сўзи кириб келди.

Таржимон ихтиёр-беихтиёр ўз она тилига ўгираётганда, албатта, ўзини чеклашга мажбур бўлади. Оригиналдаги барча сўзлар ва ифода шаклларини тўлалигича ўз она тили стихиясига сиғдиролмайди. Хоҳлайдими-йўқми, таржима матни қисқаради, тораёди, баъзан эса заифлашади. Таржимон шу хоҳ-беҳоҳ юз берган чекланишлар, йўқотишларнинг ўрнини тўлдириш учун ўзидан меъёрни сақлаган ҳолда нималардир кўшади, матн образлари ёки ғоялари, ёки фикрлар дунёсини кучайтиради. Тилнинг ва сўзларнинг янги илгари кўрилмаган қирраларини очади. Таржимага ўз талантининг янги қирраларини намоён қилиш имконияти деб қарайди.

Прагматик аспект ва потенциал

Ҳозирги таржима назарияси бўйича ёзилган кўп китобларда прагматик аспект, прагматик потенциал деган тушунчалар анча кенг қўлланади, уларга таржима асарлар тахлилида мурожаат этилади. Етарлича аҳамият берилади. Булар аслиятнинг қандай таъсир кўрсатгани билан боғлиқ тушунчалар. Аслиятнинг прагматик потенциали билан боғлиқ ҳолда ўқувчининг хиссиётлари уйғонади, жунбushга келади, ўзига хос ижодий-илмий ҳаракатга ундайди. Навоий ҳам “Наср ул-лаолий” хикматларидан чуқур таъсирланиб, улар заминда ўзининг ахлоқий-маънавий қарашларини ёрқин ва гўзал бир тарзда илгари суради. Бадиий талқинда теран оригиналликка эришади.

Таржимон аввало яхши, олижаноб ниятли шахс. У узокни яқин қилади. Таржимон инсонпарвар, ватанпарвар, илмпарвар шахс сифатида ўз халқи маданиятини ташқарига, ташқаридаги маданиятни эса ўз халқининг муҳити, кизиқишлари дунёсига олиб қиради. Бу жараёнда таржимоннинг ҳолислиги, ҳалоллиги, ўз бурчи, масъулияти, вазифасини теран англаши, билиши, буларга оғишмай риоя этиши катта аҳамиятга эга.

Мана шуларнинг ҳаммаси баробарида таржимон ижодкор шахс. Таржимон – ижодкор.

Буни ҳеч ким инкор этолмайди.

У озгаки нутқ ёки жонли сўзлашув таржимасида ҳам, бадиий адабиёт бадиий-техник, фалсафий-социологик, маълумотномалар, луғатлар, ахборотлар, реклама матнларини таржима қилганда ҳам, ўзини ижодкор каби кўрсатади. Нима учун ижодкор?

Биринчидан, янги матн яратади. Бу таржима матни энди унинг номига боғланган. Яъни таржима-унинг муаллифлик иши. Авторнинг ҳамкори сифатида иш кўриб, у бошқа бир тил дунёси, стихиясидаги матнни дунёга келтиради.

Иккинчидан, у сўзларни бадиий истифода этади. Сўзларнинг турфа маънолари орасидан муайян бир ҳолат учун энг зарури, энг кераклисини топади, танлайди, ифодага олиб киради.

Учинчидан, у баён санъати ва маҳоратини қўллайди. Кўп вариантлардан энг мақбул, энг оптималини топади. Эквивалентлар ичидан эквивалентлар кидиради - энг муваффақиятли муқобилини ўқувчига тақдим этади.

Демак, таржимон фаолияти маҳорат ва санъат билан туташади. Шунинг учун таржима назарияси, таржимашунослик аввало таржимон маҳорати, унинг сўз танлаш, жумла қуриш санъати кирралари, услубларини аниқлайди, текширади, тадқиқ этади.

Ижодкорлик мавжуд ерда санъат ва маҳорат бўлмаслиги мумкин эмас.

Ҳар бир ихтисосда бўлгани каби таржимачиликда ҳам кунт, сабот, матонат, ирода бажариладиган ишнинг муваффақиятини таъминлайди.

Албатта, ҳар қандай назария нисбий. Унинг нисбийлиги менсимай қарашга олиб келмаслиги керак. Назария амалиётга қувват, онгли ишончли йўналиш бағишлайди. Ҳар қандай муваффақиятга фақат изчил амалиёт элтади. Назария эса ихтисос сирларининг калити. Назарияни билмай ишлагандан уни билиб, чуқур эгаллаб фаолият юритган юз чандон аъло. Йўлсизлик, чигаллик, мушкулликларда назария йўлга олиб чиқишга, чигалликларни ечишга ёрдам беради, йўл очади.

Ҳа. Бизнинг мутахассислигимизнинг оти таржимон. Ихтисоси - таржимачилик. Шу билан баробар у ёзувчи билан бирга ёзувчи, шоир билан бирга шоир, олим билан бирга олим, журналист, сиёсатчи билан бирга журналист, сиёсатчидир. Шундай даражадагина у оптимал мазмундор матн яратади. магиздор, маънодор жумла тузади.

Таржимон худди ёзувчи каби катта ҳаёт тажрибаларига эга бўлгандагина унинг сўзи ёзувчи сўзидек тиник ширали, аниқ-равшан чиқади.

Таржимон худди ёзувчи каби нарса-ҳодисалар, инсон рухонияти тўғрисида кенг тасаввурлар ва фантазия қобилиятига эга бўлгандагина, қобилият теран билимлар билан қувватлангандагина унинг ижоди ишончли, тушунарли, юксак бадиий ифодавийлик ва таъсирчанлик касб этади.

Ҳаёт ҳақидаги билимларнинг чалалиги ва жўнлиги, аслият асари ва уни яратган адибнинг таржимаи ҳоли, ижодиёти, бадиий услуби, ижодий-ҳаётий қарашларини тугал ўрганмаслик ва билмаслик аслият асари атрофидаги фикр-мулоҳазалар, баҳолардан беҳабарлик шубҳасизки, таржиманинг умумий бадиий сифат даражасига катта салбий таъсир кўрсатади.

Таржимага киришмасдан бурун таржима қилинадиган асарни ҳар томонлама ўрганиш, унинг луғати ва бадиий хусусиятлари устида олдиндан катта иш олиб бориш, асарнинг ички тузилиши, образлари, қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган ижтимоий-тарихий муҳит, бадиий тасвир воситалари, услуби ҳақида ўзига хос материал, маълумотномалар яратиш - таржиманинг муваффақиятли чиқишига кучли ижодий, ҳаётий замин яратади.

Ёзувчи янги роман, ҳикоя ёки драма ёзиш учун қандай изчиллик билан материал йиғса, материал кетидан қувса, ўз ижодий ниятига кўра асар тўқимаси ичига киритиш учун мўлжалланган воқеа-ҳодисалар, инсон тақдирлари, ҳаётий деталлар ва тафсилотларни танласа ва ўрганса, таржимон-ёзувчи ҳам гарчи ҳажман, миқёсан бошқачароқ тарзда,

йўналишда бўлса-да, шундай материал йиғади, ўрганadi, асар ва муаллиф хақида ўз маълумот дафтарини яратади.

Бадий қайта яратиш мўъжизаси шуни талаб ва тақозо этади.

Нима ҳам дердик: буюк ўрганишсиз - буюк асар йўқ.

Буюк ўрганишсиз - буюк қайта яратиш, яъни буюк таржима ҳам йўқ.

Буюк ўрганиш хоҳиши, лаёқати, интилиши, принциплари мавжуд бўлгандагина, қайта бадий яратишда улкан самараларга эришиш йўли очилади.

Буюк ўрганиш - доим буюк ёзишга ҳамроҳ ва ҳеч қачон бири иккинчисини истисно қилмайди. Ҳеч қачон бири иккинчисисиз мавжуд бўлолмайди.

Аслият асари ичига чуқур кириб бориш таржима муваффақиятининг гарови бўлолади.

Машҳур рус таржимони Николай Любимов "ёзувчи-таржимон" деган тушунчани қўллайди. Таржимачиликни ижодкорлик ва ижодкорликдаги санъаткорлик билан узилмас алоқада қўради. "ёзувчи-таржимон" ёки тўғрироғи, "таржимон-ёзувчи" деган ном бу касб сохибига жуда катта масъулият юклайди. У асарни бошқа тилда қайта бунёд этаркан, ўз устига мисоли адиб масъулиятини олади ва асарнинг бадий даражаси, сифати учун бошқа тил ўқувчиси олдида жавоб беради.

Таржимага тайёргарлик бу - катта жараён, ижодий жараён.

Абдулла Қаҳҳор Лев Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" эпопеяси таржимасига киришишдан илгари Россияда бўлиб, асар воқеалари кечган жойлар, қаҳрамонларнинг наслари билан танишган, ўрганган, Толстойни илҳомлантирган ҳаётга чуқур назар ташлаган, бу илҳомнинг манбаларини ўз таржимон-адиб кўксидан ўтказган эди. У ўз олдига Лев Толстой "Уруш ва тинчлик"ни XX аср ўзбек тилида қандай ёзарди, деган саволни қўйган. Шунинг учун Толстой тасвирлаган рус ҳаёти, рус кишилари ички ва ташқи дунёсининг барча нозикликлари, нафосати ва гўзалликларини ўзбек тили

воситалари, бойликлари оркали бадий теран қайта гавдалантириб беролган эди.

Ф.М. Достоевскийнинг романларини таржима қилишга журъат этганда, мен бу олдиндан ўрганиш, асар ва унинг тасвир дунёси хақида ҳар томонлама тасаввур ҳамда тушунчага эга бўлиш тажрибаси нақадар муҳим, нақадар ижодий аҳамиятга эга эканлигини ҳар қадамда ўз бошимдан кечирганман. Раскольниковлар, княз Мишкинларни яхши билиш ва яхши тасвирлаш учун Россияни, Петербург ва Москвани билиш сув-ҳаводай зарурлигини қаттиқ ҳис қилганман.

Габриел Гарсиа Маркеснинг "Бузрукнинг кузи" модернистик романини ўзбек тилига ўгирганда, дам-бадам Колумбияда, Лотин Америкаси мамлакатларида бўлмаганимдан, Маркес қахрамонлари нафас олган, тарбияланган, тинимсиз курашларда бўлган ҳаводан нафас олмаганимдан афсус-надомат чекканман. Асарнинг ранг-баранг тафсилотлари, поэтик қирралари, бадий мураккабликларини тасаввуримда гавдалантиришга қийналганман. Бунинг ўрнини тўлдириш учун асарни қайта- қайта ўқиганман. Бошқа Лотин Америкаси адиблари асарлари билан танишганман, уларнинг ҳаёлий, фусункор реализми сирларини имкон қадар юрагимга сингдиришга уринганман. Туганмас эҳтиёж соясида таржимага журъат этганман.

Ҳафсала қилингандагина таржима санъат асаридай жонли чиқади.

Таржимада савқи табиийлик таланти ҳам бениҳоя катта аҳамиятга эга. Лекин таржимон фақат ўз савқи табиий таланти кучигагина ишонса, панд ейди.

Савқи табиийлик таланти қутилмаган мўъжизалар яратади. Бу шубҳасиз. Баъзан эса қаттиқ панд бериши ҳам ҳеч гап эмас.

Баъзан таржимонлар савқи табиийлик таланти ҳамма нарсани енгиб ўтишга қодир деб қаттиқ ишонадилар. Асарни олдиндан ўрганиш, материал тайёрлаш, изох дафтарлар яратишга эътибор бермайдилар. Вақтни бой бермасдан шитоб билан таржимага киришадилар. Савқи табиийлик қудрати

билан таржима чўққиларини бир зумда забт этиш орқали хатарли жарликлардан бир сакраб кўзни юмиб ўтиб кетишга ҳаракат қиладилар. Ҳобуки, савки табиийлик талантига ҳаммавақт ва барча умидларни боғлаб бўлмайди. Зеро, таржима илм билан ҳам чамбарчас боғланган, Илм-ўрганишсз таржима йўқ. Бўлса ҳам доим чала ва кам-кўстлар билан тўлиб-тошиб ётади.

Абдулхамид Сулаймон Чўлпон Н.В. Гоголнинг "Иван Иванович ва ҳам Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикояти"ни жонли ўйноқ тилимиз билан таржима қилган. Лекин мени "Иван Иванович ва ҳам Иван Никифорович..." дейилгандаги икки боғловчининг кетма-кет қўллангани англаб бўлмас бир ходиса бўлиб ажаблантиради. Айниқса, катта таржимон-ёзувчи Чўлпон тилида. Бу ўзига хос талқинми, кучайтиришми "аммо-лекин" деб урф бўлиб кетгандай/? Ёки савқи табиийликнинг ўйини? Чўлпон боғловчилардан истаган бири билан чекланиш мумкинлигини яхши биларди ва ҳис қиларди-ку?

Ёки шу асарнинг аслиятида:

"Господи боже мой, Николай Чудотворец, угодник божий!
Отчего у меня нет такой бекеша?"

Таржимада:

"Субҳанолло!" Ё азизлар, ё авлиёлар, ё анбиё, ё атқиёлар!
Нега, нега ахир менинг бисотимда бу давлат йўқдир?"

Таржимон аниқ-равшан "бекеша" /бели бурма палто/ сўзини "давлат" сўзи билан талқин этади. Конкретликни умумийликни англатувчи сўз билан алмаштиради. "Николай Чудотворец, угодник божий" жумласини илхоми келиб бир қанча сўзлар воситасида ифодалайди "Ё азизлар, ё авлиёлар, ё анбиё, ё атқиёлар"/. Сўзларни иқтисод қилмайди. Ўзбек тилидаги ўз матнини тузади. Назарида ўзбек тилидаги матнига "Николай Чудотворец, божий угодник" сиғмайдигандек матн ритмини бузадигандек туюлади. Чўлпон таржиманинг ўз ўқувчисига таъсирини кучайтиришга алоҳида ва муттасил эътибор беради. Айтайлик, аслиятда "сам останется в одной

рубашке" - дейилган бўлса, у: "ёлгиз қўйлак ва лозим билан қолиб..." - деб олади. "Лозим" бу ерда тасаввур ва таъсирни кучайтириш учун таржимон томонидан қўшилган. Ёки таржимон аслиятдаги "как сон после купанья" жумласини, фавқулодда таржима қилади:

"Бамисоли хоби баъдаз гусл".

Чўлпон бунда нега бунчалар архаиклашаётганини англаш қийин. Лекин бу жумла унинг эскичароқ, мадраса таълимини кўрган, муллаларнинг масжидлардаги амр-маъруфларини тинглаган ўқувчилари учун яхши таниш. Чўлпон умуман ўз таржималарини услубий жиҳатдан анча-мунча эскичароқ қилиб беришга мойиллик кўрсатади. Унинг тилида лугатларда хатто ҳозиргача ҳам қайд этилмаган сўзлар тез-тез учрайди: "миширмоқ", "миролой" /полковник/, "бурушта", "муқаддас салоса" /святая троица/, "бахрияли" /матрос...

Мирзиёд Мирзоидов XX аср етмишинчи йилларининг анча устакор ва сермаҳсул таржимонларидан. У ўз таржималарида жонли, ёрқин идиомаларни баракали қўлларди. Идиомаларни ўзи таржима қилаётган муаллифлардан кўра ҳам кўпроқ ишлатарди. У Илья Илф, Евгений Петровнинг "Олтин бузук" романини анча маҳорат билан ўгирган.

Аслиятда:

"И, наконец, отвечали совсем уже без одушевления".

Таржимада:

"Нихоят, ўлганнинг кунидан жавоб бера бошладик".

"Без одушевления" ни "ўлганнинг кунидан" деб қутилмаган муболағали ибора билан ифодалаш жуда чиройли чиккан.

Аслиятда:

"Что за смешки в реконструктивный период? Вы что, с ума сошли?"

Таржимада:

"Юксалиш даврида кулгига бало борми? Нима, эсларингни едингларми?"

"Что за смешки"ни - "кулгига бало борми" тарзида ўгириш жуда ифодали.

Гап пиёдалар ҳаёти ва мавқеи ҳақида кетганда, аслиятда шундай таъриф келади:

"Для них ввели некое транспортное гетто".

Таржимада:

"Уларни балонинг оғзига рўпара қилдилар".

Илгари пайтларда Россия заминларида жухудлар яшайдиган чекланган тор, танг макон-махаллани "гетто" дейишарди. Таржимон "гетто"ни ўзидай олишдан кочади, ўзбек матнини огирлаштиради деб хисоблайди. Уни "балонинг оғзи" ибораси билан талқин этади. Жумла ёрқин чиккан.

Аслиятда:

"Вынуждены кривляться самым пошлым образом, чтобы только напомнить о своем существовании".

Таржимада:

"Тупрокдан ташқари юрибмиз деб, ўзларининг ҳаёт эканликларини эслатиш учун минг мақомга йўрғалайдилар".

"Пошлым образом" - тупрокдан ташқари юрмок.

"Кривляться" - минг мақомга йўрғаламоқ –

Бу энг яхши маънодаги ижодий ёндошув. Таржима матни шундай ижодий ёндошувларда яшнайти.

Бендер Балагановга шундай дейди:

"В какой холодной стране мы живем! У нас все скрыто, все в подполье", дейди.

Таржима:

"Қандай диққинафас мамлакатда яшаймиз-а! Бизда ҳамма нарса пинҳона, кўмма".

"Подполье"ни - "кўмма" деб олиш чинакам устакорлик ва таржимада аслият имкониятларини кенг ва чуқур очишга мисол бўлолади. Шундай холлар устунлик қилса-да, аслият тўла ва ҳар томонлама хафсала билан

Ўрганилмаганлиги ҳам унинг сифатига ва жумлаларнинг маъносига аксинча таъсир кўрсатиб туради.

Таржимада:

"Скорий ва курьер поездлари: Арбатов станциясида тўхтамай, йўл-йўлакай жезларни қабул қилиб олиб, шошинч почтани улоктириб кстарди".

Аслиятда:

"Скорые и курьерские поезда проходили станцию Арбатов без остановки, с ходу принимая жезлы и сбрасывая спешную почту".

Таржимада "йўл-йўлакай жезларни қабул қилиб" деган жумла тушунарсиз бўлиб қолган. "Жезлы"нинг маъниси кидириб ўтирилмаган ва у осонгина "жезларга" айланиб қолган. "Жезл" - бир изли темир йўлларда поездлар ҳаракатини тартибга солиш учун қўлланилиб келган метал таёқча /стержен/. У машинист қўлига тутқазилгач, поездни бир томонлама йўлдан олиб ўтиш ижозатини олган.

Таржимада:

"Консервали озик-овқат дўконларининг шумшук кораси лип-лип ўтдию машина далага, ойдин йўлга учиб кетди".

Аслиятда:

"Промелькнули мрачные, очертания законсервированной продуктовой палатки, и машина выскочила в поле, на лунный тракт".

Аслиятда гап ёпиб қўйилган дўконлар устида боряпти.."Законсервированной" - ёпиб қўйилган дегани... "Консервали" эмас.

Таржимада:

"У ... шиор ёзилган фанер дарвоза тагидан ўтди-да, Ёш Истеъдодлар Бульвари аталмиш хиёбоннинг бошига чикди".

Аслиятда:

"Пройдя под фанерной аркой... он очутился у начала длинной аллеи, именовавшейся бульваром Молодых Дарований".

Демак, бу парчада гап қахрамоннинг "дарвоза тагидан эмас", аслида шиор осилган Арк остидан ўтиб бораётгани устида кетяпти. Дарвоза билан Аркнинг фарқи бор, албатта.

Аслиятни талкин қилишда учрайдиган бундай хатоликлар уни яхши кунт билан ўрганмасликдан, лугатлар билан синчиклаб ишламасликдан, қолаверса, юкорида айтиб ўтганимиздек, интуицияга -савқи табиийлик талантига қаттиқ, ишониб қўйишдан юзага чиқади. Таржимага тайёргарлик - зарур ижодий жараён. Унда аслиятнинг таржимада ҳар томонлама ёрқин ва пухта қайта яратилишига жиддий замин қўйилади. Замин тайёрламай аслият устига чавандоздай миниб майдонга чиқиш - асов от устидан минглаб одамлар қўз ўнгида кулаш билан баробар.

4. ТАРЖИМОНЛИК ФАОЛИЯТИ

Таржима - ижодий ҳамкорлик

Таржима психологияси

Таржимада ижодий ҳамкорлик - муайян асарнинг бадиий тўқимаси ичига имкон қадар чуқур кириш, унинг образлари ва ғоялари дунёси ҳамда санъати, маҳорати сирларини худди адибнинг ўзи каби англаш, тушуниш, хис қилиш дегани бўлади. Яхши таржима мана шундай тушуниш, англаш, хис қилиш ва шулар заминида аслият тилидан таржима тилига яхши ўгириш, аслиятни бошқа тилда қайта яратишдир. Таржима – деганининг ўзи асли шундай қайта яратиш, бир матнга тенг иккинчи матн дунёга келтиришдир. Адиб ва унинг асарлари, бадиий услубий маҳорати сирларини тўла англаб етмаган таржимон таржимага уринса, афсуски, яхши натижага эришолмайди. Таржима психологиясининг ўзи ҳам мана шундай тушуниш, англаш ва ёрқин акс эттириш хусусиятларининг жамидан ҳосил бўлади.

Улуг ўзбек адиби ва биринчи романисти Абдулла Қодирий 1935 йилнинг киш фаслида Николай Васильевич Гоголнинг машхур "Уйланиш" комедиясини ўзбек тилига таржима қилди. Чамаси, таржима "Уйланиш" яратилганининг 100 йиллигига мўлжалланган ва бағишланган эди. Ўттизинчи йилларда ўзбек адаблари Гоголь асарларини ўзбек тилига ўгириш устида жиддий ижодий кадамлар қўя бошлаган эдилар. Санжар Сиддик, Рустам Абдурахмонов, Абдулла Қаҳҳор сингари адиб таржимонлар Гоголь асарларини ўзбек тилида қайта бунёд этишда эътиборга лойиқ тажрибалар синовларига киришган эдилар.

"Уйланиш" таржима қилинган. ўзбек миллий театри сахнасида 1935 йилда муваффақият билан ўйналди. Асар ўзбек томошабинларига ёқди ва матбуот спекталга юқори баҳо берди.

Абдулла Қодирий "Уйланиш" ни илҳом билан таржима қилди. Гоголнинг кулгили вазиятлар, бениҳоя кулгили характерлар яратиш маҳорати сирлари Абдулла Қодирийга жуда яқин ва гоёта севимли эди. Гоголнинг фикрлаш тарзини Қодирий севарди.

Унинг ўткир ҳажвий асарлари, фелъетонларида Гоголнинг кучли таъсири ўзини кўрсатиб туради. Абдулла Қодирий "Уйланиш" таржимасига киришган чоғида қирқ ёшни тўлдирган эди. У эл-юртнинг етук адиби бўлиб танилган эди. Қалами ҳам хўб қайралган эди.

Шунинг учун Абдулла Қодирийнинг бу таржима ижоди намунасига унинг ижоди чўккига кўтарилган бир даврнинг махсули деб караш ўринли бўлади.

Абдулла Қодирий таржимасига ижод деб ёндошди ва шундай муносабатларда бўлди. У таржимон меҳнатига ирода ҳамда масъулиятдан бириккан улуг бир иш деб қаради. Шунинг учун унинг таржимасига том маънода ижод жараёнида туғилган сўзлар деб қарамоқ керак.

Абдулла Қодирий таржимада айниқса ифодавийлик ва сахनावийликка ўзгача эътибор қаратди. Сўзларнинг сахनावий жарангдор чиқиши учун жон қуйди.

У ниҳоятда кулгили комедия таржима қилётгани, жанр талабаларини сира унутмади.

Унинг таржимасида ижодий рух устун бир мавқеда туради.

Абдулла Қодирий таржимасида ёрқин кўзга ташланадиган жанрга хос ифодавийлик воситаларига назар ташлаб ўтайлик.

Асарда уйланиш ташвишида юрган ва бу хусусида совчи, даллол кампир Феклага "заказ" бериб қўйган олифтанамо йигитлардан бири Подколесин Фекла билан учрашганда, кампирга :

"...садись, да и рассказывай"-

деб айтади.

Абдулла Қодирий кутилганда жуда жонли бир ибора қўллади:

- "..ўтир, ундан кейин дафтарни оч".

Мана шу "дафтарни оч" да ёзувчининг предметга ўта ижодий мунсабати кўзга ташланади. Подколесин ўз тилида "рассказывай" дейиши қандай табиий эшитилса, унинг бутунлай бошқа тил муҳитига кириб, ўзбек тилида "дафтарингни оч" дейиши шунчалар табиий ва ифодавий эшитилади. Ўзбеклар бировдан бирон хикоя тингламоқчи бўлмасалар, қани биродар, дафтарингни оч, дейишади.

"Бехабар бўлсанг агар сардафтаримни кавлама" деган Машрабнинг сўзлари ҳам унга ишора қилади. "Дафтарини очиш" гўзал ибора ва Гоголь асарида Подколесин тилида у жуда ўрнига тушган. Бунда андак нозик кулги ҳам йўқ эмас. Шу билан Абдулла Қодирий дархол кулгили бир вазият яратади.

Подколесин Фекланинг илҳом билан кизни макташига унчалик ишонқирамайди. У ўзи жуда шубҳачи ва ўта иккиланувчи одам.

Подколесинга совчи кампир уни алдаётганга, бошини айлантираётганга ўхшаб туюлади. У мени алдама, дейди. Шунда Фекла :

"Устарела я, отец мой, чтобы врать: пес врет", дейди.

Ўзбекчада Фекла :

"Мен энди қаридим, отажоним; ёлгон гапириш учун бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда", дейди.

Гапга чечан кампирнинг "пес врет" деган гапи хўб лўнда айтилган. Ўк нишонга яхши уради. Подколесинга таъсир қилади.

Бу лўнда жумлани ўзбек адиби "алдаган ит бўлсин", "алдасам ит бўлай", "ит бўлай агар ёлгон гапирсам", деб том ўзбекона таржима қилиши ҳам мумкин эди. Ўзбеклар ўтгизинчи йилларда ўзаро гапларда шундай онтни тез-тез ичардилар. Табиий бўларди.

Абдулла Қодирий негадир бу осонгина ишни хоҳламайди.

У кампирлар тили ва психологиясига мос далил келтиришни хоҳлайди. У яна ўз далили орқали ўқувчисини, уни қандай тушунишини, бундай вазиятларда қандай табиий бир гап кутишини ўйлайди ва ҳисобга олади. "Пес врет" иборасидан жуда узоқлашади. Унга тенг ва баробар кела оладиган образли ифода топади. "Алдасам, ит бўлай" - ўзбек адибига жуда кескин туюлади ва ўзбек тилида талаффуз қилинганда у образни ерга тушириб юборадигандай бўлади. Ўз ўқувчисини ўйлаб бу луқмадан воз кечади. "Бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда" - иборасини гарчи "пес врет" ни тўғридан тўғри акс эттирмаса ҳам, лекин вазият нуқтаи назаридан тўғри ўгиради ва бу ерда бу ибора Подколесинни ҳам, томошабинни ҳам кампирнинг ёлгон айтмаслигига тугал ишонтиради.

Абдулла Қодирий таржимада ўқувчи - томошабин учун ишлайди. Томошабиннинг асар сўзлари, луқмалари, ифодаларини қандай қабул қилиши, қандай хулоса чиқаришини тасаввурига келтиради ва тасаввурни талқин этган иборани матнга олиб киради.

Совчи билан Подколесин ўртасида бўлажак қайликнинг сепи - мол-мулки устида гап кетади. Кампир қайликнинг кўрасини шундай таърифлайди:

"Уж тако призы точный, что истинно удовольствие".

Бизнинг одми тилимизда бу "шунчалар даромади зўрки, жонинг роҳат қилади", дегани. Лекин бундай оригиналга батамом уйқаш гап Қодирийни каноатлантирмайди. У бошқа йўлдан боради:

"Кўранинг даромадига келсак, энди чинакам бир тегирмоннинг нови".

Таржимага адиб "тегирмоннинг нови" деган тамоман янги ибора киритади. "Тегирмон нови" ўзбек томошабинига даромаднинг қандайлиги, унинг тинимсиз қуйилиб турганлиги тўғрисида ҳўб образли тасаввур беради. У саҳнада ҳам жуда ишончли ва ўткир жаранглайди. Қодирий аслиятнинг умумий сўзларини ўзбек тилида образли ифодага айлантиради. Ўз томошабини образли фикрлашга чорлайди, унинг эстетик тасаввур қобилиятини уйғотади. Кампирнинг тилига ҳам бу ибора жуда ярашиб тушади. Таржимада ҳамкорлик – ҳаммуаллифлик деб мана шунга айтилади. Бу ёркин ижодий – таржимавий фантазия маҳсули. У таржимада тасаввур ва фантазия қанчалик рол ўйнашини кўрсатади. Томошабин даромад қандай қандай оқиб келаётганлигини кўз ўнгига келтириши керак. "Тегирмон нови" – ана шу тасаввурни жонлантиради. Қодирий эса Гоголь билан бирга комик вазият яратиши кераклигини бир зум унутмайди.

Фекла қайликни таърифларкан:

"...сладость такая, что рассказать нельзя"- дейди.

Таржимада:

"... шундай ширинки, тўйиб ҳам бўлмайди, қўйиб ҳам ..."

Таржимон бу ўринда янги фразеологизм – тургун бирикма яратди.

У аслиятдан узок бўлиб кўринади. Лекин унга мазмунан таржима сўзларининг эмас, назарда тутилган мазмунларидан бирини образли, таъсирчан иборада жуда яқин ифода килади. Мазмунни акс эттиришда аслиятга сўзма-сўз эмас, мазмунан ва рухан уйғун образли ифодалардан фойдаланиш – Абдулла Қодирийнинг таржима принципи сифатида характерланади.

Фекла қайликнинг нечоғли гўзаллигини таърифларкан, айтади:

"...А к воскресному то как наденет шелковое платье так вот те Христос, так и шумит. Княжня просто!".

Қодирийда:

"Якшанба куни ипак қўйлак кийса, барин кизидек шилдирайди, бир қошиқ сув билан ютсанг, қўйсанг. Қисқаси хон қизининг ўзи".

"Бир қошиқ сув билан ютсанг, қўйсанг". – Узоқ мумтоз шеърят қолаверса қадимдан келатган соф ўзбекона образли фикр. Шу ерда у Гоголнинг асарига Фекланинг жонли бўёқдор тили орқали кирмакни истаган, бошқа бир таржимон ҳеч қачон балки шундай қилмаган бўларди. Лекин бу Қодирий фантазиясининг талқини. У бунда ўз таржима принципига содиқ, яъни тил образли бўлиши керак ақидасидан чекинмайди. Фантазия бўлмагунча таржима аслиятни тўла ифодалай олмайди. Албатта, Қодирийга "Исо номига қасам ичиб айтаманки." дейиш ҳеч қийин эмасди. Лекин буни унинг томошабини қандай қабул қилади. Адиб ўз томошабини тушунчасига яқин боради. Ва унинг учун ишлайди, ижод қилади.

Подколесиннинг Феклага гапи: "...Я полежу, а ты "расскажешь". Таржима "...Мен чўзилиб ётаман, сен бўлсанг жавраб берасан". Ҳечам жавраш эмас, лекин "жавраш" деб ифодалаш жуда чиройли, чакки эмас. Жонли ва жарангдор. Яна кулгили. Таржимада комедия кулгисини, ҳажвни чиқариш адибдан, бениҳоя кулгили ҳолатлар ярата билишни талаб қилади.

Абдулла Қодирий сўзлар воситасида шундай кулги ва нимкулги тугдиради. Совчи кампирнинг сўйлаш тарзи ҳам "жавраш" га жуда мос. Подколесинга ҳеч нарса ёқмайди. Фекла унга:

"Смотри ты! То ему не угодишь, другому не угодишь" - дейди.

Таржимада:

"Қараб боқ! Сенга у ёқмаса, бу ёқмаса, ахир, гўр ёқадими!"

Аслиятдаги ўткир ибора таржима тилида ҳам ундан қолишмайдиган, янада ўткир образли иборага айланади. Бунинг саҳнада қанчалик таъсирчанлик касб этганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Подколесиннинг ойнаси синиб қолганда, унинг дўсти Қочкарев айтади: Сенга бошқа ойнак топиб бераман. Ташвиш қилма.

Лекин Подколесин бунга рози эмас:

"Знаю я эти другие зеркала. Целым десятком кажет старее и рожа выходит косяком", - деб жавоб беради.

Қодирий бу парчани шундай таржима қилади:

"Сен топиб берадиган ойна юзни кийшиқ кўрасатади".

Жуда чиройли топган бу иборани. "Афтинг кийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама" деган ҳикматли гап бор. Гоголь бу хикматни "Ревизор" га эпиграф қилиб чиқарган: "На зеркало неча пенять, коли рожа крива". Гоголь бундай халқ ибораларини беҳад севар ва ҳар доим ҳар ерда уларни йиғиб, дафтарларига қайд қилиб юрар, ўз яқинларидан, сингиллари, онаси, биродарларидан ҳам шундай ибораларни унга маълум қилиб туришлари, ёзиб юборишларини илтимос қиларди. Бундай жонли халқ иборалари, сўзларидан у илҳом оларди. Подколесин: сенинг ойнанг мени ўн йилга қари кўрсатади ва башарамни ҳам кийшиқ кўрсатади, демокчи. Қодирий бу ерда лўндалик йўлидан боради.

Қодирий аслиятдаги оддий баён тарзидаги сўзларни фразеологизмлар воситасида жонли таржима этади.

Кочкарев Феклага дейди:

"А ты ступай, в тебе больше нет нужды".

Таржима:

"Сенга ортик эҳтиёж йўқ. Туёғингни шикиллат!".

"Жўна! Жўна"- деб кичқириб ҳайдалгандан кўра, Қодирий айтмоқчи, "Туёғингни шикиллат!" - деб айтиш минг бора таъсирчанроқ-да! Бетамиз Кочкаревга Фекла айтади:

"...отступись, батюшка, право".

Таржимада:

"...худодан қўрқиб, бандадан уялмайсанми?"

Бу ерда ҳам ўша мазмунни образли ифодага чулғаб бериш ходисасига дуч келамиз.

"Фекла. У людей только, чтобы хлеб отымать, безбожник такой!"

Таржимада:

"Фекла. Кишининг оғзидаги ошини тортиб олмоқчи, бу худодан беҳабар. Агар бу ер юткурнинг ниятини боя билганимда оғзимни очармидим. Еб ичганинг ош бўлмай, қирчинингдан қисилгур, ноинсоф!"

Бу ўринда ҳам оддий сўзлар таржимада кучли таъсирчан образли либосларга чулганани.

Қодирий шу принципдан келиб чиқиб Фекла тилидаги: "Гляди налёт на свой полёт" иборасини "Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил" деб ўгиради. Кочкарев тилидаги "Эх, ты пирей, не нашел дверей" иборасини эса "Эй сен лақма, гўл, жазоингни берсин дўл" –деб эркин талқин этади.

Абдулла Қодирий "Уйланиш" комедияси матнида дам-бадам учраб турадиган сўкиш, ҳақорат. қарғиш сингари варваризмларни таржима қилишда ўзига хос йўлдан боради. "...целая куча табаку на столе" жумласини "гўристоннинг тупроғидек ивирсиб ётган тамақинга қара..." - деб табдил этади. Бу албатта, ўзидан қўшилган жумла. У фақат томошабинни жонлантириш, кулги кўзгатиш мақсадида таржима матнига киритилган.

Бадий адабиётлар матнларида "А черт!" деган ундов сўз чексиз кўп такрорланади. Уни турли ўринларда турлича талқин этадилар. Адабиётларда уни "жин чалсин", "жин урсин", "дев урсин" сингари ранг - баранг эквивалентларини учратамиз. Абдулла Қодирий эса "Уйланиш" таржимасида уни: "Ҳа, мохов!" - деб ўгиради. У "проклятая прачка" иборасини: "Хумса кирчи" - деб олади. Шунингдек, у "проклятый" ни - "нахс" –деб табдил этади. "Мерзавец", "подлец" каби сўкиш сўзларни ҳам биргина "нахс" сўзи билан беради.

Абдулла Қодирийнинг бу таржимаси, хабардор кишиларнинг гувоҳлик беришларича, ўз пайтида катта санъаткорлар ва адиблар даврасида ўқилган, муҳокама қилинган, кўп таклифлар, мулоҳазалар ўртага ташланган; шу гувоҳликларда айтилишича, Абдулла Қодирий ҳатто "Уйланиш" персонажларининг номларини ҳам ўзбекчалаштирган:

Подколесин-Ғилдиракбосаров

Жевакин-Кавшқайтараров

Яичница-Қуймоков

Лекин муҳокамадан сўнг асар персонажлари номларини таржима қилмай ўзича қолдиришга қарор қилинган. Ҳар қалай Қодирий асарнинг

Ўзбекча жаранглашига алоҳида эътибор қаратган. Асар саҳнада ўйналганда залдан тинимсиз қаҳ-қаха янграб турган. /Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. Т., 275-277 бетлар./ Аммо Абдулла Қодирий "Уйланиш" матнини нашрга тайёрлашга улгурмаган. Шунинг учун ҳам баъзи аён кўзга ташланиб турадиган камчиликлар тузатилмай қолиб кетган. Бу ерда келтирилган мисоллар "Уйланиш" нинг саҳна учун тайёрланган қўлёзмасидан олинди. Бу қўлёзманинг бир қисмини ёзувчи ва таржимон Жуманиёз Шарипов ўзининг "Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар" китобига илова қилиб киритган эди /Тошкент, 1972, 225-246 бетлар/.

Ўзбекистонда таржимашунослик

Назарий таржимашунослик Ўзбекистонда нисбатан янги соҳа. Таржимашунослик илмий асосда XX асрнинг ўттизинчи йилларидан шакллана бошлади.

Таржима тарихи дунё маданиятларида минг йилларни қамраб олади. Таржима тарихи "Гилгамеш", "Илиада", "Таврот", "Авесто", "Инжил" таржималаридан бошланади. Таржима тарихи жуда кўҳна. Таржима назарияси эса жуда ёш.

Таржимашунослик фан сифатида ҳақиқий маънода жаҳон миқёсида олганда XX асрнинг 60-йилларидан чин раванқ олишга киришди.

Европада худди мана шу даврда таржимага санъат деб қараш мустаҳкамланди. Шу даврдан эътиборан "Таржима санъати", "Таржима назарияси ва амалиёти", "Таржиманинг лингвистик назарияси", "Таржиманинг назарий проблемалари" каби илмий йўналишларда турли мамлакатлар ва айниқса Европада кўплаб фундаментал тадқиқотлар, дарсликлар, қўлланмалар, махсус назарий китоблар нашр этилди.

Шулар билан бирга Европада "Вавилон", "Лингвист", "Тилмоч", "Таржимон"га ўхшаш мунтазам таржимашунослик нашрларини чиқариш ва тарқатиш изчил йўлга қўйилди.

"Таржимонлар халқаро федерацияси" тузилиб, фаол иш бошлади. Таржима масалалари бўйича доимий тарзда халқаро конференциялар, симпозиумлар ўтказиш яхши анъанага айланди. Бу халқаро анжуманлар таржимашуносликнинг миллий заминларда ривожига ҳам ўзига хос туртки берди.

XX асрнинг ўттизинчи йилларидан ўзбек адиблари ва таржимонлари жаҳон адабиёти намуналарини ўзбек миллий тилига ағдаришда алоҳида гайрат ва сайи ҳаракатлар кўрсатдилар. Буюк таржима ҳаракати юзага келди. Шу тарихий-маданий жараёнларда Россия, Украина, Белорусия, Грузия, Озарбайжон, Арманистон, Қозоғистон ва жумладан, Ўзбекистонда таржимачилик, айни чоғда, таржимашуносликка эътибор ортди. Ушбу мамлакатларда "Таржима санъати", "Таржимон маҳорати", "Таржимон дафтарлари" сингари мунтазам чиқиб турадиган нашрлар пайдо бўлди. К. Чуковский, А. Федоров, М. Алексеев, Л. Барҳударов, В. Комиссаров, А. Швейцер, В. Крупнов, Г. Гачечиладзе, Л. Мкртчян сингари йирик олимларнинг таржима назариясига бағишланган теран илмий салмоқли асарлари дунё юзини кўрди.

Ўзбекистон олимлари ҳам дунёда бошланган бу ҳаракатдан четда турмадилар. XX асрнинг ўттизинчи йилларидан таржимашуносликка бағишланган илмий мақолалар чиқди. Талантли таржимон ва олим Санжар Сиддикнинг "Адабий таржима санъати" /1936/ китоби Ўзбекистонда таржима назариясига бағишланган илк илмий пухта китобдир. Санжар Сиддик билан бирга ёнма-ён Сотти Ҳусайн, Манпон Роик, Мадамин Даврон, С. Паластров, М. Салье сингари амалиётчи таржимонлар таржимашунослик билан фаол шугулланиб, нашр этилаётган таржима асарларнинг ютуқ ва камчиликларини таҳлилдан ўтказиб бордилар.

XX асрнинг 40 – 50 йилларидан Наби Алимухамедов, Асқад Мухтор, Мирзакалон Исмоилий сингари адиб-таржимонлар таржима принциплари хусусида анча пухта илмий-назарий фикрларни илгари сурдилар. Шу йилларда Н.Владимированинг "Рус тилидан ўзбек тилига бадий

таржиманинг баъзи масалалари”, Ж.Шариповнинг "Русчадан ўзбекчага поэтик таржиманинг баъзи проблемалари", Масъуд Расулийнинг "Вл. Маяковский асарлари ўзбек тилида" сингари тадқиқотлари юзага чиқди. Шунингдек, Анвар Ҳожиаҳмедов, Юсуп Пулатов, А. Абдугафуров, Сабиха Саломова, Э.Азнаурова ва бошқаларнинг тадқиқотларида таржима тарихи ва таржима танқидига анча кенг ўрин ажратилди.

XX асрнинг 60-йилларидан таржимашунослик янги босқичга кўтарилди. Шу даврда Ж. Шариповнинг "Ўзбекистонда таржима тарихидан" /1965/ деб номланган фактик материалларга жуда бой асари босилди. Шу муаллифнинг "Бадий таржималар ва мохир таржимонлар" /1972/ китоби таржима тарихи ва бадий маҳорат сирларини ёритишда яна бир кадам бўлди. Айниқса, шу йилларда Ғ. Саломовнинг "Тил ва таржима" /1966/, "Таржима назарияси асослари" /1983/ китобларининг яратилиши таржимашунослик ривожига алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Шу йилларда Гулнора Гафурова, Лола Абдуллаева, Қудрат Мусаев, С. Саломова, Зухра Умарбекова, М. Турсунхўжаева, Д. Гуломова, Ҳ. Авлонова сингари таланти тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида Ғорький, М. Шолохов, А. Толстой сингари улкан адибларнинг ўзбек тилига таржима қилинган асарлари ҳамда ўзбек адабиёти намуналарининг рус тилига қилинган таржималари синчковлик билан илмий ишонарли таҳлил этилди.

Атоқли таржимашунос олим ва фан ташкилотчиси Ғайбулла Саломовнинг ғайрати ва шижоати билан Ўзбекистонда "Таржима санъати" тўпламлари, "Таржима муаммолари" китоблари /икки китоб - 1991/ мавжуд адабий-маданий алоқаларнинг йўналишлари ва янги амалий тажрибаларни умумлаштирди. Ўзбекистон университетлари ва педагогик олий даргоҳларида таржимашунослик факультетлари кадрлар етиштиришга эътибор қаратдилар.

Таржима санъатига бағишланган илмий альманахларда айниқса ёш таржимашуносларнинг илмий изланишларига кенг ўрин берилди. Уларнинг тадқиқотчиликка интилиш ва изланишлари рағбатлантирилди. Ғайбулла

Саломов изидан Н. Комилов, О.Мўминов, З.Исомиддинов, К. Жўраев, И. Отажонов, С. Мелиев, С. Олимов, К. Хўжаев, Х. Рахимов, Н. Қамбаров, Б. Эрматов сингари истеъдодли олимлар таржимашуносликда парвоз килдилар. Ҳозирда таржимашуносликнинг асос ядросини ушбу билимдон олим тадқиқотчилар ташкил этмоқдалар.

ТАВСИЯ ЭТИЛҒАН НАЗАРИЙ АДАБИЁТЛАР:

Бархударов Л.С. Язык и перевод. М., 1975

Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. - М., 1980.

Комиссаров В.Н. Теория перевода. - М. 1990.

Крупнов В.Н. Курс перевода. - М. 1979.

Федоров А.В. Основы общей теорий перевода. М. 1983.

Чернов Г.В. Основы синхронного перевода. - М. 1987.

Швейцер А. Д. Теория перевода. - М. 1988.

Копанов П.И., Баер Ф. Теория и практика письменного перевода. Минск, 1986.

Саломов Ғ. Тил ва таржима. - Т. 1966.

Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. Т. 1983.

Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Т. 1965.

Шарипов Ж. Бадиий таржималар ва мохир таржимонлар. Т. 1972.

Иброҳим Фафуров

ТАРЖИМОНЛИК МУТАХАССИСЛИГИГА КИРИШ

МЧЖ “Меҳридарё” нашриёти,
Қўшқўприк кўчаси, 22-уй.

Муҳаррир: Муҳиддин Омон.

Компьютер версткаси: Попов В.

Технолог: Джораев Т.

Корректор: Мўминов О.

Босишга рухсат этилди 12.11.2008й. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
Шартли босма табағи 8,0 . Адади 500 нусха.
Баҳоси шартнома асосида.
буюртма 62-чи.

“Меҳридарё” МЧЖ босмаҳонаси, Тошкент шаҳри,
Қўшқўприк кўчаси, 22-уй.